

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

/Рекомендація кафедри до захисту

Підпис зав .кафедри/

Бриндзак Оксана Ігорівна

**“ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ
БАТЬКІВ, ДІТИ ЯКИХ МАЛИ ДОСВІД БУЛІНГУ”**

Спеціальність 8.053 «Психологія»

Магістерська робота на здобуття кваліфікації магістра

Кафедра клінічної психології

Науковий керівник -

Попова Марта Ігорівна

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри клінічної психології УКУ

ЛЬВІВ – 2019

ВСТУП.....	7
Розділ I: Теоретичні основи психологічних особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких мали досвід булінгу	10
1.1. Феномен булінгу в психологічній науці.....	10
1.2. Аналіз наслідків булінгу в психологічних дослідженнях.....	12
1.3. Особливості та види поведінкових стратегій.....	16
1.4. Психологічні дослідження поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу	20
1.5. Теоретична модель особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких мали досвід булінгу.....	22
Розділ II: Практично-методичні засади вивчення стратегій поведінки батьків, діти яких страждали від булінгу	25
2.1. Характеристика груп дослідження та обґрунтування методів дослідження	25
2.2. Порівняльна характеристика психологічних особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу та батьків, діти яких не страждали від булінгу	29
2.3. Взаємозв'язки між поведінковими стратегіями осіб, діти яких страждали від булінгу й осіб, діти яких не мали такого досвіду	33
2.4. Факторна структура поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу та осіб, діти яких не мали такого досвіду	39
2.5. Практична модель поведінки батьків, діти яких мали досвід булінгу	43
Висновки до II розділу.....	45
Висновки:	47
Додатки:.....	47
Список використаних джерел:	63

ВСТУП

Практична актуальність. Фізичне чи психологічне насильство, а в наш час і кібер-залякування між школярами тема, якою схвильовані не лише керівники шкіл та вчителі, а в першу чергу батьки, діти яких страждають від явища, яке називають булінгом. Зазвичай цей процес має тривалий травматичний характер, спрямований групою осіб або однією особою на іншу чи інших. Навчально-виховний процес значно ускладнюється через цькування, яке зазвичай чинять агресивні діти, котрі люблять домінувати та бути в центрі уваги. Байдужі до почуттів інших людей, такі діти зазвичай прагнуть контролювати своє середовище. Іноді це трапляється через те, що у дитини, яка цькує, присутні психологічні комплекси. Потенційно ця дитина може страждати від сімейного насилля, агресії, копіюючи образливі моделі поведінки, що присутні у їхніх рідних.

Часто батьки не знають, як діяти в ситуації булінгу. Розгублені, схвильовані, а іноді байдужі до цього явища, вони намагаються допомогти тими методами, які найбільш типові для них. Та не завжди ці методи відповідають правилу “Primum non nocere”. Важливим моментом є те, в якій мірі батьки знають про знущання над дитиною в школі та як вони реагують на них. Дослідження показують, що школярі неохоче діляться з батьками такою проблемою. За даними ЮНІСЕВ, 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися із цькуванням за три місяці весни 2017 року, 24% дітей стали жертвами булінгу, і 48% з них нікому не розповідали про ці випадки [17]. Загалом, діти рідко розказують про цю проблему вчителям чи близьким, оскільки бояться, що їм не повірять, або ж через те, що бояться втратити друзів чи зазнати додаткових знущань.

Теоретична актуальність. Випадки цькування, як окремої форми міжособистісної агресії, часто зустрічаються у літературі останніх 150 років, однак систематичне вивчення почалося лише з 1970-х років. Найперші емпіричні дослідження провів доктор Дан Ольвеус у Скандинавії. Його програма має назву

“Olweus Bullying Prevention Program”, яка є найбільш дослідженою та ефективною в боротьбі з цькуванням. Розроблена для учнів початкової та середньої школи, вона дозволила досягти значних результатів.

Дослідники Філіп Родкін і Дорота Еспелаж з Іллінойського університету виділяють відмінності цькування від інших форм агресії, розглядаючи цькування крізь призму міжособистісних стосунків. Багато робіт присвячено методам запобігання булінгу, які виділяють ключові елементи ефективної та послідовної програми його запобігання, до яких відносять нагляд за ігровими майданчиками, батьківське втручання, набір шкільних правил та інше. Найбільш детально проблему булінгу вивчали: І. Бердишев, І. Кон, Х. Лейманн, Д. Лейн, К. Лоренц та інші.

На сьогоднішній день проблема булінгу мало досліджена з позиції впливу батьківського втручання та ролі батьків під час цькування дітей. Саме тому, є підстави вважати, що ця робота допоможе батькам знайти відповідні підходи, нові стратегії поведінки для того, щоб не нашкодити своїй дитині, а можливо й допомогти якнайшвидше позбутися булінгу.

Метою роботи є дослідити особливості поведінкових стратегій батьків, діти яких мали досвід булінгу.

Об’єкт: Поведінкові стратегії крізь призму копінг-стратегій.

Предмет: особливості поведінкових стратегій батьків, діти яких мають досвід булінгу.

Гіпотеза №1. Зазвичай батьки діти, яких страждали від булінгу у стресових ситуаціях використовують стратегію уникнення.

Гіпотеза №2. Часто в ситуації батьки, діти яких мали досвід булінгу шукають соціальної підтримки.

Гіпотеза №3. Зазвичай батьки діти, яких не страждали від булінгу в стресових ситуаціях проявляють виваженість в діях, у той час, як батьки, діти яких мали досвід булінгу використовують асоціальні стратегії поведінки.

Завдання.

- розкрити зміст поняття “булінг” та його види;
- розглянути стратегії поведінки батьків під час стресу;
- з’ясувати найпоширеніші стратегії поведінки батьків, діти яких страждали від булінгу;
- дослідити психологічні особливості поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу.

Методи дослідження:

1. Анкетування;
2. Тести;
3. Статистична обробка отриманих даних.

Методики дослідження:

1. Методика для психологічної діагностики копінг-стратегій Е.Хейма;
2. Опитник стратегії подолання стресових ситуацій (SACS) С.Хобфолл;
3. Тест-опитувальник батьківського ставлення (ОРО).

Група досліджуваних:

У цьому індивідуальному дослідженні взяли участь 50 осіб, зокрема 25 осіб, діти яких навчаються у 7-9 класі й страждали від булінгу й 25 тих, що не мали такого досвіду.

Наукова новизна: Сьогодні надто часто зустрічаються випадки булінгу в школах. Зазвичай батьки не знають як діяти в таких ситуаціях або ж приносять шкоду своєю поведінкою. Робота має на меті продемонструвати, які стратегії поведінки в ситуації цькування дітей є більш адаптивними.

Структура та обсяг дипломної роботи: Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Загальний обсяг роботи складає 65 сторінок.

Розділ І: Теоретичні основи психологічних особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких мали досвід булінгу

1.1. Феномен булінгу в психологічній науці

Протягом останніх років дитяча жорстокість набуває ще більш загрозливих масштабів та все ще частіше стає об'єктом вивчення вчених і дослідників. При цьому представники різних наукових шкіл роблять спроби пояснити сутність агресивних дій, їхні причини, види, динаміку. Однак, що стосується розробки й впровадження в життя науково обґрунтованої системи забезпечення ефективною психологічною допомогою, то вона на теренах України є однією з мало досліджених проблем. У науковому світі неодноразово висувалися різні припущення щодо причин масового поширення дитячої жорстокості в навчальному середовищі. Складність дослідження феномену булінгу та його проявів є пов'язаною з наступними особливостями: неоднорідністю стану і багатосторонністю самого явища (Д. Коннор, Д. Креч, Р. Крачфілда, Н. Лівсон), наявністю суперечливих тенденцій (Ю. Б. Можгинский, Е. Фромм, А. Адлер, Р. Мей, Л. Берковіц).

Булінг — це специфічний тип цькування чи залякування, в якому поведінка залякувача має на меті завдати шкоди або ж перешкодити діяльності іншого члена групи (класу чи школи). Така поведінка відбувається неодноразово, повторюється протягом певного часу. Це спровоковано асиметрією влади, коли хуліган, себто той, хто цькує, є сильнішим фізично або психологічно [7]. Трапляються й випадки того, що дитина стає жертвою цькування вчителя. Булінг може мати різноманітні прояви: на вербальному рівні (словесні образи, погрози), фізичному (удари, стусани), психологічному (плітки, чутки) або кіберцькування (погрози в соціальних мережах). Мотивом для булінгу часто є заздрість, помста, відчуття неприязні [18], прагнення відновити справедливість [26].

Отже, цькування має три обов'язкові фактори:

1. Явище спрямоване на заподіяння шкоди;
2. Має повторюваний характер;
3. Відбувається в ситуаціях дисбалансу влади (фізичного чи емоційного).

Найчастіше жертвами цькування стають чутливі, емоційно нестійкі діти, які не вміють висловити свої емоції та мають низький рівень соціальної компетентності, поведінкові або фізичні особливості, а також, негативне уявлення про себе [27].

Частина досліджень присвячена вивченню особистісних особливостей батьків і їхнього досвіду дорослішання. Було виявлено, що у 55% дітей, жертв шкільного насильства, батьки піддавалися знущанням в школі або мали ще які-небудь шкільні проблеми [11]. Швидше за все, батьки, які відчули знущання в школі, не можуть захистити своїх дітей через те, що у них актуалізується почуття безсилля і приреченості. Вони не можуть дати дітям корисну пораду, як поводитися в ситуації булінгу та як з ним впоратися, або ж взагалі можуть утруднятися допомогти дітям сформувати модель ефективної поведінки при зіткненні з подібними ситуаціями. Такі батьки можуть уникати звертань до школи за допомогою тому, що школа може бути пов'язана у них з неприємними спогадами. Також, одним з факторів, що впливають на участь дитини в шкільному булінгу, чи то в ролі залякувача, чи то в ролі жертви цькування, виявився низький рівень освіти батьків [4].

Американський дослідник Хоган Шеров порівнює таку поведінку з поведінкою приматів, наприклад, шимпанзе чи щурів, які використовували цькування та фізичну силу для досягнення своєї мети [7].

1.2. Аналіз наслідків булінгу в психологічних дослідженнях

Щодо наслідків цього явища, то вони можуть проявлятися у різних формах — нейробиологічній, психічній чи поведінковій. Цькування, в найгіршому випадку, викликає проблеми в психічному здоров'ї, порушення в когнітивній сфері, погіршує регуляцію емоційної сфери або ж навіть провокує психологічну травму [6].

Булінг підвищує ризик депресії, тривожності, збільшує частоту суїцидальних думок, залежності від психоактивних речовин, формування стигми. Крім цього, наслідки цькування проявляються на психосоматичному рівні у вигляді енурезів, проблем зі сном, головного болю, зростанні гормону стресу – кортизолу, та ін.

Знову ж таки, при розгляді більш широких досліджень з приводу травм та стресів у дитинстві ми можемо виявити наявність тісного взаємозв'язку між переживанням дітьми досвіду скривдження та розвитком психотичних симптомів пізніше в житті. Недавній метааналіз, проведений Каннінгом та його колегами у 2015 році показав, що особи, які були залякані більш, ніж у двічі, частіше розвивали психотичні симптоми в порівнянні з тими, хто не був ображений [27]. Психотичні переживання включали галюцинації (візуальні та слухові), маячення (переслідування, читання думок, контролю). Проте, вчені відзначили таку тенденцію, що особи, які є схильними до психотичних розладів психіки в дитинстві та підлітковому віці, значно частіше виступають жертвами шкільного насильства.

Безумовно, розглядаючи типові реакції дітей на психологічне насильство, неможливо не згадати таку реакцію як дисоціація. Дисоціація – це спосіб ізолювати себе від зовнішніх подразників і піти у свій внутрішній світ [22; 23]. Прикладами дисоціації виступають фантазування, стан розгубленості, дереалізація (розлад сприйняття зовнішнього середовища). Суть її полягає в

тому, що жертва скривдження починає дивитися на себе з боку й сприймати себе очима агресора. Особливо активно ця реакція проявляється в молодшому шкільному віці: діти дивляться на себе очима батьків і починають сприймати себе як поганих. При переживанні дисоціації дитина бере участь у своєму чуттєвому житті лише частково, а все через те, що вона блокує повний доступ до власних емоцій, в неї порушується здатність висловлювати власні почуття. Тим часом, у випадках постійного булінгу та відсутності соціальної підтримки діти можуть розглядати самогубство, як єдиний вихід з цієї безнадійної ситуації та позбавлення від відчаю і болю, викликаних приниженням, відстороненням зі сторони однолітків [28]. Саме ж переживання страждання посилюється специфічними силами ірраціональних думок, інтроєктів. Так, згідно з дослідженнями західних вчених, у 40% дитячих суїцидів причинами виступали дезадаптація молодших школярів у колективі та шкільний булінг. Таким чином, жертви шкільних знущань у 5-10 раз частіше, ніж діти інших категорій, вдаються до спроб самогубства [31].

Варто зазначити, що діти з емоційними порушеннями, одержаними внаслідок шкільного знущання, часто намагаються ізолюватися від навколишнього світу. Почастішали випадки, коли скривджені діти «заморожують» свої почуття, стають менш рухливими, не допускають проявів емоцій і ховають свої думки, але це ще більше сприяє розвитку алекситимії та соціофобії [28]. У навчальному середовищі, де дитяча жорстокість виступає звичним явищем, у дитини притуплюються відчуття, обмежується фізична активність, творчі та інтелектуальні здібності гальмуються, з'являються розумові блокади. І чому так трапляється? Безумовно, такі важкі травми, як знущання, почуття самотності, хвороби, можуть підштовхнути дитину до самоізоляції. Вона робить це інстинктивно, щоб захиститися. Але в процесі такої самоізоляції дуже помітно викривляється особистісний розвиток дитини, на відміну від однолітків, які не пережили травматичного досвіду скривдження. Зв'язок між психологічними травмами та втечею від уразливості очевидна у

дітей, які зазнали глибокі емоційні переживання й біль, адже вони виробили потужні підсвідомі захисні механізми [18]. Саме інтенсивність і тривалість травматизації залежить від специфіки використання захисних механізмів особистості, тих поведінкових стратегій, до яких вона вдається в ході подолання наслідків травми. Зокрема, дослідження вчених показують, що діти можуть не вважати себе жертвами жорстокого поводження, тобто свідомо заперечувати негативний характер своїх переживань, можуть витіснити цей досвід зі свідомості, а також, будувати ідеалізовані образи й раціоналізувати поведінку агресора [28].

Окрім того, упродовж останніх років значно збільшилась чисельність досліджень в області нейробиології, які займаються активним вивченням впливу хронічної травматизації дитини на формування її центральної нервової системи. Так, за допомогою функціонально магнітно-резонансної томографії (fMRI) вчені зафіксували ряд змін у мозку, які обумовлені переживанням дитиною стресу та скривдження, а саме: підвищується активність амигдалини, гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової осі – системи, яка відповідає за реакцію на стрес у мозку і в тілі. У результаті зростання концентрації гормонів стресу (глюкокортикоїдів, норадреналіну) в дитини виникають нейрогормональні порушення, психосоматичні захворювання, дерегуляцію біологічних функцій [29].

Особливо негативно скривдження позначається на структурах мозку, що відповідають за пам'ять, зокрема зменшується в об'ємі гіпокамп та в ранньому віці може з'являтися амнезія. Внаслідок цього, спогади про травматичні події не можуть інтегруватися в автобіографічну пам'ять й відповідно деякі її частини залишаються дисоційованими в межах імпліцитної пам'яті, що надалі веде до того, що спогади можуть носити некерований, нав'язливий характер і супроводжуватися болючими відчуттями [29].

Разом з тим, переживання неповнолітньою особою знущання негативно впливає на такі області, як прилегле ядро мозку, що відповідає за винагороду і

задоволення, пов'язане із розвитком залежностей від психоактивних речовин. Цей досвід пригнічує префронтальну кору головного мозку, яка відповідає за управління імпульсами, що дуже важливо для навчання та активує мигдалеподібне тіло, структуру, яка відповідає за реакцію на страх [30].

Таким чином, від досвіду ранніх стосунків дитини з батьками та соціальним оточенням залежать процеси розвитку головного мозку, а саме такі його функції: утворення нейронів та певних зв'язків між ними, активація генів, розвиток мови, опірності до стресу й емоційної регуляції, мереж соціального мозку, автобіографічної пам'яті. Так, численні дослідження показують, що тривале переживання залякування та стресу порушує нейронні зв'язки у мозку, особливо ці зміни можна побачити в сомато-сенсорній та моторній корі[30]. Здебільшого, жертва шкільного булінгу часто повідомляє психолога про такі психологічні скарги, як: приниження, образа, висміювання. Що стосується поведінкових індикаторів, то варто вказати на те, що поведінка скривдженої дитини є досить замкнутою, тривожною, дратівливою.

За даними представників соціально-інтераціоналістської моделі, внаслідок скривдження в жертви порушується її ідентичність та виникає свого роду стигма. Ключовим тут виступає поняття «стигми», тобто певного вираженого негативного ярлика, який істотно змінює розуміння дитини себе й своєї соціальної ідентичності. Наявність стигми у молодших школярів, як правило, провокує на зневажливе до них ставлення, образи, насильство[13]. При цьому сам процес стигматизації можуть запустити не тільки діти, а й вчителі. Найбільш детально основні характеристики стигми проаналізував І. Гоффман, показуючи як будучи носіями стигми, такі діти можуть демонструвати наступні риси:

- дитина має досвід ситуації приниження і знаходиться в очікуванні жорстокого ставлення до себе та чергової образи;

- при наявності стигми дитина відчуває себе «не такою», «гіршою», ніж інші діти в шкільному колективі, відчуває неприйняття зі сторони однокласників;

– у зв'язку з цим часто дитина, яка виступає в ролі агресора чи жертви, починає шукати не завжди безпечні й правильні способи, щоб продемонструвати однокласникам або вчителям, що вона краща; в дитини розвивається впевненість, що її думки і почуття не мають значення, тобто можна спостерігати втрату контролю над ситуацією;

– запрограмована в свідомості стигма починає підтримуватися внутрішніми переконаннями дитини, тому виникає самостигматизація.

Також, тривалі шкільні знущання впливають на “Я-концепцію” школярів, сприяють розвитку патологічного почуття сорому, провини. Високий рівень імпульсивності, сорому, поява компульсивних дій, неадекватна самооцінка, відсутність емпатії, власного сумління призводять до зменшення асертивних форм взаємодії з однолітками, підштовхують до порушення соціальних стосунків, саморегуляції. Звідси випливає, що всі ці особливості стають передумовами до розвитку антисоціальних форм поведінки та особливо таких типів акцентуацій характеру як: астено-невротичний, гіпертимний, істероїдний, нестійкий, епілептоїдний [15].

1.3. Особливості та види поведінкових стратегій

Американські дослідники під стратегіями поведінки розуміють – методи завдяки яким людина намагається подолати стресову ситуацію. Вони вважають, що поведінкові стратегії є невід'ємною частиною копінг-стратегій [12].

Люди зазвичай бачать стрес як щось негативне, а копінг як позитивне. Стрес може бути психологічно позитивним та негативним, а засоби боротьби можуть бути ефективними або неефективними у подоланні викликів, спричинених стресовою ситуацією.

В одній із ранніх спроб визначити, що ж таке копінг, Folkman та Lazarus (1980) припустили, що копінг – це всі когнітивні та поведінкові спроби опанувати, зменшити або стерпіти вимоги. Неважливо, чи ці вимоги нав'язані

ззовні (сім'єю, друзями, роботою, школою, наприклад), чи зсередини (борючись із емоційним конфліктом або встановлюючи недосяжні стандарти, наприклад). Копінг шукає шляхів пом'якшення впливу вимог [10].

Kenneth Matheny та його колеги переглянули велику кількість досліджень копіngu і дійшли такого ж визначення. Вони визначили копінг, як «будь-яку спробу, здорову чи нездорову, свідому чи несвідому, попередити, ліквідувати або послабити стресори, або стерпіти їхній вплив у найменш шкідливий спосіб для нас» [16]. Мусимо зазначити, що спроби подолання не завжди здорові та конструктивні.

Інколи люди приймають копінг-стратегії, котрі насправді лише поглиблюють труднощі. Одним із таких прикладів є людина, яка еникає невдач своєї дитини чи применшує роль її проблем. Спроби подолання, можливо, й мають позитивну мету, проте наслідок помилкового копіngu може бути яким завгодно, але не позитивним [11].

Метод, застосований Lazarus та Folkman заснований на специфічних зусиллях, поведінкових та психологічних, яких люди вживають для керування, терпіння, зменшення чи мінімізування стресогенних подій [10]. Їхній метод був дуже чітким; вони розрізняли дві загальні копінг-стратегії: стратегії вирішення проблем, котрі є спробами активних дій для полегшення стресових обставин, тоді як емоційно-орієнтовані копінг-стратегії залучають зусилля для регуляції емоційних наслідків стресових або потенційно стресових подій.

Таким чином, дослідники роблять висновок, що копінг має дві великі функції: давати раду з проблемою, що викликає дистрес (проблемно-орієнтований копінг) та регулювання емоцій (емоційно-орієнтований копінг).

Психологи ідентифікували два важливі способи, які люди застосовують для подолання стресу. Перший підхід – людина вирішує: перетерпіти чи заперечити пережитий стрес – це пасивний підхід. Або ж людина може вирішити зіткнутися з реаліями пережитого стресу та прояснити проблему через переговори з іншими учасниками – це активний підхід [5].

Дослідники згрупували способи подолання стресу, які застосовують люди, у чотири категорії:

1. Люди можуть вирішити дати бій реаліям пережитого стресу; вони борються, аби досягнути бажаного;
2. Люди вирішують втекти від того, що приносить стрес;
3. Вони можуть зменшити свій стрес через соціальну підтримку та релігійне спрямування;
4. Вони просто вирішують прийняти життя таким, як воно є [5;12].

Американський психолог К. Томас дає опис п'яти різних і типових стратегій поведінки людей в конфліктній ситуації і, крім того, пропонує спеціальний соціально-психологічний тест для їх виявлення і оцінки [14]. До цих п'яти стратегій, які пропонує автор (уникнення, суперництво, пристосування, компроміс і співробітництво), можна додати і деякі інші, і в більш повному вигляді типові стратегії поведінки людей в конфліктній ситуації будуть виглядати наступним чином:

1. Уникнення.
2. Ігнорування.
3. Адаптація (пристосування).
4. Згладжування.
5. Поступ (відступ).
6. Загострення.
7. Суперництво.
8. Компроміс (співробітництво).

Види поведінкових стратегій були розподілені Е.Хемом на три основні групи за ступенем їхніх адаптивних можливостей: адаптивні, відносно адаптивні та неадаптивні [27].

За його концепцією існує 8 поведінкових стратегій:

1. Відволікання. Використовуючи цей стиль, особа занурюється в улюблену справу, намагаючись забути про труднощі.

2. Альтруїзм. Завдяки такому стилю поведінки людина намагається допомогти комусь, і в турботах про інших забуває про свої неприємності;

3. Активне уникання. Людина, яка застосовує цей стиль, намагається не думати про свої проблеми та всіляко уникає зосередження на них.

4. Компенсація. Ця стратегія поведінки дозволяє людині відволіктися шляхом вживання алкоголю, заспокійливих чи інших препаратів, чи смачної їжі.

5. Конструктивна активність. Щоб пережити життєві негаразди, людина береться за реалізацію давньої мрії: подорожує, вивчає нові мови, танці і т.д.

6. Відступ. Під час цієї поведінкової стратегії людина повністю ізолюється, намагається залишитись наодинці зі своєю проблемою.

7. Співпраця. Використовуючи цю стратегію поведінки, людина співпрацює зі значущими для неї людьми для подолання труднощів.

8. Звернення. Щоб пережити негаразди, конфлікт, стресову ситуацію, людина шукає поради у близьких людей або тих, хто переживав схожі ситуації.

Російська дослідниця, Гришина Н. В. визначила поняття “стратегія поведінки”, як певну послідовність мислення і поведінкових актів, спрямованих на досягнення конкретної цілі [23]. Роботи В. М. Бехтерева, Б. Г. Ананьєва описували різноманітні стратегії поведінки [19]. Першою зі стратегій є - це примус (боротьба, суперництво), друга стратегія - втеча, яка є не корисною для людини, а навпаки, шкідлива для неї. Третя стратегія - поступ. Людина, яка обирає цю стратегію, намагається уникнути конфлікту. В деякій мірі ця стратегія є не вигідна, оскільки людина жертвує своїми інтересами на користь суперника. Четверта стратегія - компроміс, вона характеризується балансом інтересів. По-іншому її називають “стратегією взаємного поступу”. П’ята і остання стратегія - співробітництво. Ця стратегія будується не тільки на основі балансу інтересів, але і на визначенні цінностей міжособистісних відносин [19].

Поведінка індивіда залежить від різноманітних факторів і вибір стратегій уже різноманітний. При різній взаємодії, людина може застосувати різні стратегії.

1.4. Психологічні дослідження поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу

Важливу роль у дослідженні поведінкових стратегій батьків, діти яких потерпали від булінгу, відіграє робота російських дослідниць С. Волікової та К. Калінкіної, яка була зосереджена на вивченні особливостей дитячо-батьківських відносин жертв шкільного булінгу [21]. У їхньому дослідженні, яке провели у 2015 році, було виявлено, що порушення комунікації між членами сім'ї негативно впливає на дитину, і вірогідність того, що дитина страждатиме від цькування в школі є дуже високою. Подібний вплив здійснює батьківський контроль чи критика. Але контроль і критика мають формальний характер. Автори припускають, що формальний батьківський контроль і критика, формальне ставлення позбавляють дітей впевненості у своїх силах, не сприяють розвитку самостійності. У цьому випадку відбувається своєрідна віктимізація дитини, тобто перетворення її на жертву постійного знущання.

Таким дітям і підліткам важко самим справлятися з труднощами. У них існує дефіцит уявлень про способи подолання труднощів, про можливі стратегії розв'язання конфліктів з однолітками [21].

У випадку булінгу вони займають дуже пасивну позицію, не просять допомоги, вважають, що будь-які їхні дії можуть тільки погіршити ситуацію, намагаються ігнорувати ситуацію цькування, вважають, що розповісти про цькування ганебно і це погіршить їхнє становище серед однокласників.

Схожі результати були отримані в Америці, а саме С. Фанті та Е. Кімоніс зазначають, що діти, в яких порушена комунікація з батьками, ніколи не ділитимуться негативними переживаннями з близькими, їм складно ділитися будь-чим навіть з матір'ю. Складається враження, що такі діти не вірять ні у свої сили, ні в інших [2].

Роль сім'ї також відзначають Л. Бовес, А. Тайлор, Б. Мауган та їхні колеги у спільному дослідженні. Вони стверджують, що насилля в сім'ї у віці 5 років було

однозначно пов'язане з тим, чи дитина в майбутньому стане булером. Дослідження показало, що діти, які піддаються насильству в сім'ї, частіше виявляють фізичну агресію, включаючи знущання. Вони сприймають насильство як прийнятний метод розв'язання конфлікту [1].

Також, в цьому дослідженні встановлено зв'язок між тим, як поводитьися мати з дитиною. Можна припускати, що матері в сім'ях дітей-жертв булінгу мало залучені в життя дитини, мало цікавляться її проблемами [1]. Їхні відносини носять більш формальний характер. Ці дані можна порівняти з дослідженнями, які довели важливість материнської підтримки і залученості, як фактор-протектор у феномені шкільного цькування.

Жорстоке поводження з дитиною, недбалість, фізичне пошкодження є тими факторами, внаслідок яких дитина в майбутньому може бути жертвою хуліганства.

Як відомо, низький рівень материнської теплоти і депресія матері стимулюють появу певних труднощів у дитини, як-от проблеми із самоідентифікацією.

Крістен Стівс у своєму дослідженні стверджує, що багато батьків не в змозі правильно визначити поведінку, яку можна назвати булінгом. Як викладачі, так і батьки часто нормалізують знущання і вважають, що мало що можна зробити, щоб запобігти цьому. Батькам часто важко зрозуміти, чим «дражніння» відрізняється від «залякування» [9].

Крім того, багато батьків значною мірою не усвідомлюють шкідливого характеру кібер-залякування та соціальної агресії. Батьки повинні знати, що всі діти можуть стати жертвами знущань, а не тільки ті, хто є «слабким» або «непопулярним».

За даним дослідження «Нью-Йорк Таймс», чим більше часу діти молодшого віку проводили в компанії однолітків і в розлуці з батьками, тим більше вони були схильними до асоціальної поведінки. Діти, які перебували понад 30 годин на тиждень без мами, у 17% випадків ставали кривдниками й

хуліганями, в порівнянні з 6 відсотками дітей, які проводили в дитячому садку менше, ніж 10 годин на тиждень [9].

На нашу думку, батьки мають бути поінформовані про політику школи щодо боротьби з булінгом і залучатись, коли відбуваються випадки цькування. Також, вони повинні бути заохочені повідомляти про те, що їхню дитину цькують.

1.5. Теоретична модель особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких мали досвід булінгу

За результатами проведеного теоретичного аналізу розроблено теоретичну модель поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу (рисунок 1.1.).

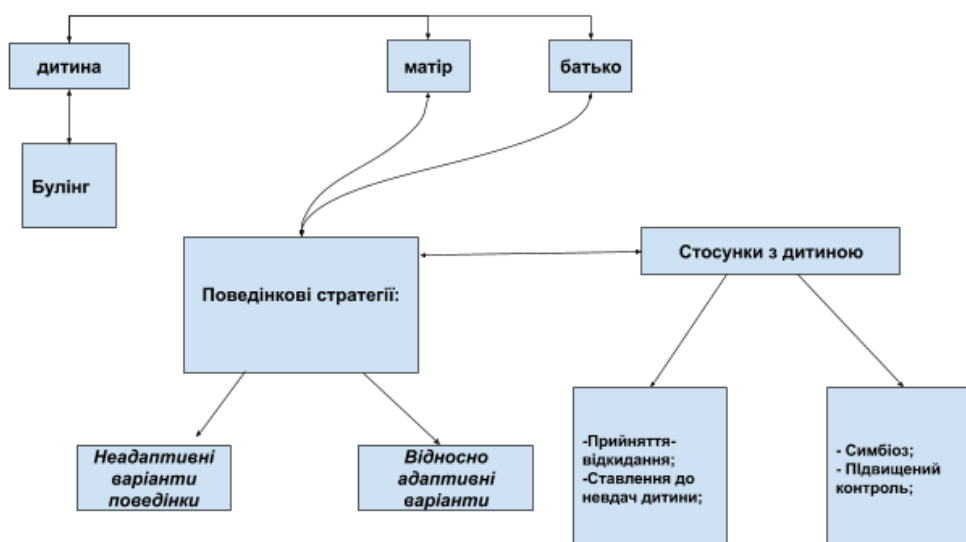

Рисунок 1.1. Теоретична модель поведінкових стратегій батьків, діти яких мали досвід булінгу

Для нашого дослідження ми використовуємо таку модель, яка максимально опише особливості поведінки батьків в стресових ситуаціях,

зокрема в ситуації булінгу. Тут мова йде про те, що в одній площині ми розміщуємо батька, матір, що плекають в дитини різноманітні риси характеру, мають певні поведінкові стратегії. В ситуації стресу в них є два загальні варіанти реакції або неадаптивний варіант поведінкових стратегій, або відносно адаптивний варіант реакції на стрес. До того ж, вони зменшують роль дитини, контролюють її, а іноді створюють симбіоз - не встановлюючи психологічної дистанції між собою і дитиною.

Ідентичність особистості є наповненою різними частками: сумними, наляканими, занедбаними, скривдженими, любленими, творчими. І в конкретний момент часу, як дорослі, так і діти схильні миттєво ототожнювати себе з певними частками Я та відповідно обирають адаптивні, неадаптивні чи відносно адаптивні стилі поведінки. Все це створює своєрідну психічну реальність людини, яку метафорично можна прирівняти до «колеса» різноманітних думок, бажань, емоцій, реакцій, інших психічних процесів і в центрі якого відбувається фокус уваги.

Висновки до I розділу:

Таким чином, на сьогодні таке явище, як булінг, вважається однією з найважливіших проблем суспільного здоров'я й провідною причиною дитячого травматизму, смертності, асоціальної поведінки дітей, порушення їхнього особистісного та фізичного розвитку.

Цькування має низку інших негативних наслідків, як-от: впливає на “Я-концепцію” школярів, сприяє розвитку патологічного почуття сорому, провини; чи тривале переживання залякування та стресу порушує нейронні зв'язки у мозку, особливо ці зміни можна побачити в сомато-сенсорній та моторній корі. Діти з емоційними порушеннями, одержаними внаслідок шкільного знущання, часто намагаються ізолюватися від навколишнього світу.

До того ж, булінг має неабиякий вплив на почуття дитини, негативно впливає на прийняття себе у дорослому віці. Роль батьків посідає важливе місце. У дослідженнях чимало акценту на стосунку дитини і матері. Саме те, як поведуться батьки під час стресових ситуацій є прикладом для дитини. Тому нам неабияк важливо виявити основні поведінкові стратегії крізь призму копінг-стратегій.

Ми враховуємо вчення американських дослідників, які зазначають, що поведінкові стратегії є невід'ємною частиною копінг-стратегій. Основний акцент в роботі ми робимо на восьми поведінкових стратегіях, таких як: відволікання, альтруїзм, активне уникання, компенсація, конструктивна активність, відступ, співпраця, звернення.

Щодо досліджень з даної проблематики, то чимало з них зазначають, що жорстоке поводження з дитиною, недбалість, фізичне пошкодження є тими факторами, внаслідок яких дитина в майбутньому може бути жертвою хуліганства. Також, низький рівень материнської теплоти й тривала депресія матері стимулюють появу певних труднощів у дитини, як-от проблеми із самоідентифікацією.

На основі аналізу джерел ми створили теоретичну модель, в якій зазначаємо, що батьки, діти яких страждали від булінгу найчастіше використовують неадаптивні або відносно адаптивні поведінкові стратегії.

Розділ II: Практично-методичні засади вивчення стратегій поведінки батьків, діти яких страждали від булінгу

2.1. Характеристика груп дослідження та обґрунтування методів дослідження

Для того, щоб реалізувати мету та завдання нашого дослідження, ми поставили перед собою наступні цілі:

1. Обрати вибірку досліджуваних;
2. Підібрати методологічну основу для визначення особливостей поведінкових стратегій у батьків;
3. Дослідити обрані характеристики у двох досліджуваних груп за допомогою онлайн-анкети;
4. Провести математико-статистичну обробку даних;
5. Здійснити аналіз отриманих даних.

Вибірка. Для виявлення особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу в порівнянні з особами, діти яких не мали такого досвіду, було проведено емпіричне дослідження, в якому взяло участь 50 осіб, діти яких навчаються у 7, 8 й 9 класах.

Відповідно 25 осіб, які зазначили, що їхня дитина страждає від булінгу; з них 19 жінок і 6 чоловіків та рівна кількість осіб, що зазначили, що їхні діти не страждали від цього явища.

Детальна характеристика досліджуваних подана нижче (рисунок 2.1.). Дані відібрані відповідно до створеної нами анкети.

Показники		Батьки, діти яких страждали від булінгу	Батьки, діти яких не страждали від булінгу
		Досліджувана група I	Досліджувана група II
Стать	жінка	76%	76%
	чоловік	24%	24%
Тип сім'ї	Повна	88%	80%
	Неповна	12%	20%
Середній вік		37 р.	38 р.
Чи скаржились діти, що їх ображають в школі останні 2 роки?		Так	Ні
Чи страждала Ваша дитина від булінгу?		Так	Ні

Рисунок 2.1. Характеристика досліджуваних груп

Методологічна основа. Для виявлення особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких мали досвід булінгу, ми використали наступні методики:

- Тест-опитувальник батьківського ставлення (ОБС);
- Особистісний опитувальник «SACS» (С. Хобфолл);
- Методика діагностики копінг-механізмів Е.Хейма.

Тест-опитувальник батьківського ставлення (Додаток А)– допомагає визначити установку батьків стосовно дітей, включаючи емоційний, раціональний і поведінковий компоненти. Основа цієї методики — концепція, яка зазначає, що ставлення батьків — це система різноманітних почуттів і вчинків стосовно власних дітей. Тест складається з 61 питання, що відображають різні аспекти батьківських відносин. Тест налічує п'ять шкал, а саме:

1. *Прийняття — відкидання.* Відображає загальне емоційно-позитивне (прийняття) або емоційно негативне (відкидання) ставлення батьків до дитини.
2. *Кооперація.* Допомагає зрозуміти прагнення дорослих до співпраці з дитиною, зацікавлення, участь в його/її справах.
3. *Симбіоз.* Орієнтована на те, щоб з'ясувати, чи батьки прагнуть єднання з дитиною, чи, навпаки, намагаються встановити чітку психологічну дистанцію.
4. *Контроль.* Шкала допомагає зрозуміти, чи демократичні батьки у стосунках з дитиною чи, навпаки, авторитарні.
5. *Ставлення до невдач дитини.* Відображає, як дорослі ставляться до здібностей дитини, до його/її переваг, недоліків, успіхів і невдач [20].

Шкали тесту-опитувальника батьківського ставлення включають поведінкові компоненти, тому ми підбираємо наступними такі методики, що допоможуть нам ретельно дослідити стратегії поведінки. Окремих виділених методик для вивчення батьківських копінг-стратегій нема, тому найдоречніше застосувати особистісний опитувальник «SACS».

Особистісний опитувальник «SACS» (Додаток Б). Опитувальник створений С.Холбфолом у 1994 році. Призначений для виявлення стратегій і моделей копінг-поведінки (поведінки долаття стресу), як типів реакцій особистості людини для подолання стресових ситуацій.

Він містить дев'ять моделей поведінки (стратегії подолання):

1. *Асертивні дії.*
2. *Вступ в соціальний контакт.*
3. *Пошук соціальної підтримки.*
4. *Обережні дії.*
5. *Імпульсивні дії.*
6. *Уникнення.*
7. *Маніпулятивні (непрямі) дії.*

8. *Асоціальні дії.*9. *Агресивні дії.*

Згідно з концепцією Хобфолла, ці моделі поведінки подолання характеризують три пересічні координатні осі (напрямки та індивідуальну активність) поведінки подолання особистості в ситуаціях проблемного спілкування в системі людина-людина. Стратегічний напрямок поведінки подолання в змістовному плані має описуватися за допомогою мінімум трьох координат: вісь просоціально-асоціальної стратегії, вісь активності-пасивності, вісь пряма-непряма (маніпулятивна) поведінка. Саме ці копінг-стратегії допоможуть розкрити повинкові стратегії двох досліджуваних груп.

Методика діагностики копінг-механізмів Е. Хейма (Додаток В). Методика адаптована у лабораторії клінічної психології Психо-неврологічного інституту ім. В. М. Бехтерева, під керівництвом д.м.н. професора Л.І. Вассермана. Це методика, яка дозволяє досліджувати 26 ситуаційно-специфічних варіантів копінгу, розподілених відповідно до трьох основних сфер психічної діяльності на когнітивний, емоційний і поведінковий копінг-механізми.

Ми використовуємо її для дослідження адаптивних і неадаптивних форм копінг-стратегій у двох досліджуваних груп.

Важливий акцент робимо на дев'яти поведінкових стратегіях, до яких належать:

1. Адаптивні: *співпраця, звернення, альтруїзм* — поведінка особистості, при якій вона вступає в співпрацю зі значущими (більш досвідченими) людьми, шукає підтримки в найближчому соціальному оточенні або сама пропонує її близьким в подоланні труднощів.
2. Неадаптивні: *активне уникнення, відступ* — поведінка, яка передбачає уникнення думок про неприємності, пасивність, спокій, ізоляцію, прагнення піти від активних інтерперсональних контактів, відмова від розв'язання проблем.

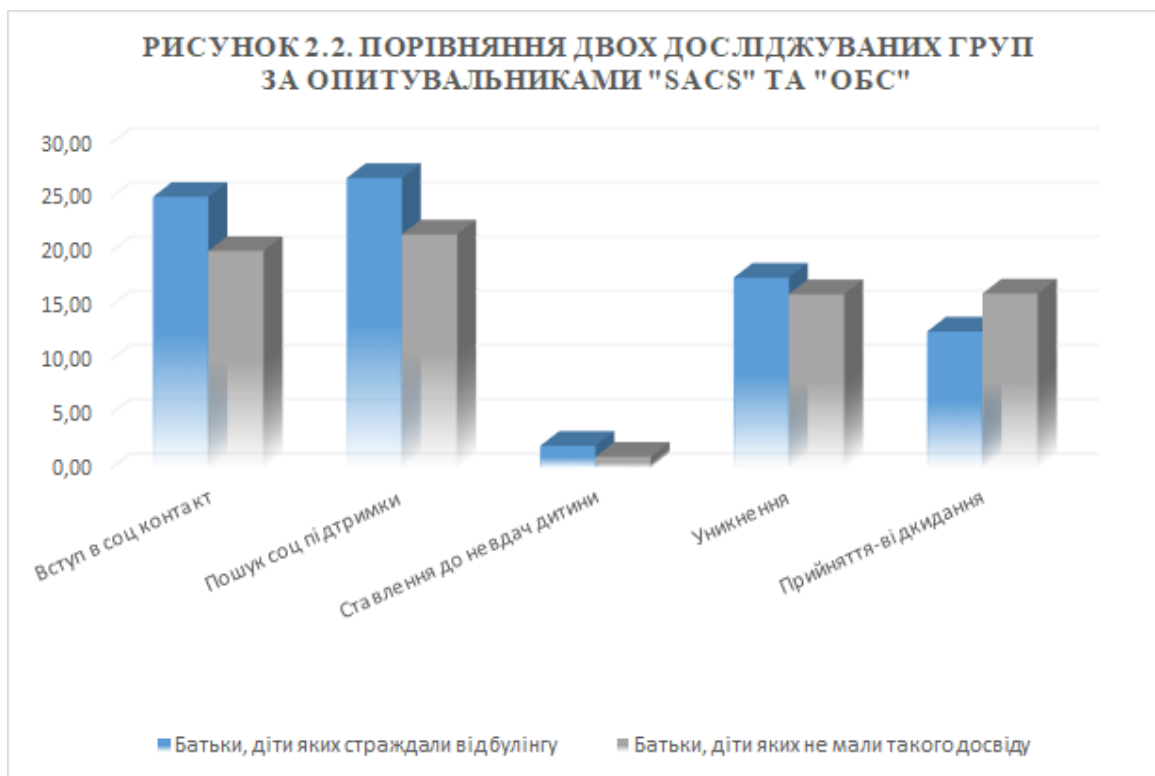
3. Відносно адаптивні: *компенсація, відволікання, конструктивна активність* — поведінка, що характеризується прагненням до тимчасового відходу від розв'язання проблем за допомогою алкоголю, лікарських засобів, занурення в улюблену справу, подорожі, виконання своїх мрій.

Для підтвердження наших гіпотез нам важливо звертати на вищезгадані поведінкові стратегії.

Математико-статистична обробка даних. Для аналізу отриманих емпіричних даних використовувались математико-статистичні методи, зокрема кореляційний аналіз, порівняльний аналіз за t-критерієм Ст'юдента й факторний аналіз, які здійснені в програмі Statistica 13.3.

2.2. Порівняльна характеристика психологічних особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу та батьків, діти яких не страждали від булінгу

З метою виявлення відмінностей установок батьків стосовно дітей, стратегій і моделей поведінки осіб, чиї діти потерпали від булінгу (Група 1) та осіб, чиї діти не мали такого досвіду (Група 2) було використано порівняльний аналіз за t-критерієм Ст'юдента при $p \leq 0,05$ (Додаток Г). Порівняння досліджуваних груп за опитувальниками “Батьківського ставлення” та “SACS” (рисунок 2.2.) показало, що вони відрізняються частотою вступання в соціальний контакт, інтенсивністю пошуку соціальної підтримки, ставленням до невдач дитини, емоційним ставленням до дитини й уникненням.

Ми бачимо, що в першій групі вищими є такі показники: вступання в соціальний контакт ($M_1=25,04$; $M_2=20,4$, при $p=0,00$), пошук соціальної підтримки ($M_1=26,76$; $M_2=21,56$, при $p=0,00$), ставлення до невдач дитини ($M_1=2,04$; $M_2=1,04$, при $p=0,00$), уникнення ($M_1=17,56$; $M_2=16,04$, при $p=0,4$). А в другій групі є вищими показники прийняття-відкидання ($M_2=16,1$; $M_1=12,6$ при $p=0,6$). Показник *вступання в соціальний контакт* проявляється частіше в осіб, діти яких страждали від булінгу - це свідчить про те, що такі батьки намагаються вирішувати стресові ситуації шляхом переговорів й пошуку компромісів. Тобто в ситуації булінгу вони намагаються знайти рішення за допомогою контакту з усіма учасниками конфлікту.

Також, в цих людей переважає показник *пошуку соціальної підтримки*, що дає нам підстави вважати, що такі батьки використовують просоціальну стратегію поведінки, шукаючи підтримки та допомоги в своїх колег та друзів. Високий показник *ставлення до невдач дитини* свідчить про те, що доросла людина вважає свою дитину безпорадною та такою, що потребує потійною допомоги. Така мати чи батько формуватимуть у дитини низьку самооцінку, ця

думка підтверджує результати раніше проведених досліджень. Уникнення, як поведінкова стратегія притаманна більше батькам, діти яких мали досвід булінгу. Відповідно такі батьки будь-яким чином намагаються зробити все можливе, щоб відкласти конфлікт й прийняття важливих рішень на потім. При такій стратегії батько чи матір не намагається відстояти свої інтереси і не цікавиться інтересами опонента. В цьому випадку людина намагається відмовитись від взаємодії з опонентом. В цьому випадку ігнорується будь-яка інформація від опонентів. З'являється страх зробити щось у відповідь на дії противника.

У свою чергу, батьки, діти яких страждали від булінгу за даними опитувальника батьківського ставлення мають вищий показник за шкалою *прийняття-відкидання*. Це може свідчити про те, що вони приймають свою дитину такою як вона є, свалюють її інтереси та підтримують плани. Такі батьки проводять більше часу зі своєю дитиною і не жалкують про це. В цілому, у них позитивне ставлення до дитини, вони можуть забезпечити дитині відчуття, що світ довкола неї безпечний.

Порівняння середніх балів двох досліджуваних груп за шкалою Е.Хейма (рисунок 2.3.) показало, що показники розгубленості, відступу, активного уникнення, збереження самовладання різняться в двох досліджуваних груп.

В батьків, діти яких страждали від булінгу, є вищими наступні показники:

- Розгубленість (неадаптивна когнітивна стратегія) ($M1=0,24$; $M2=0,00$ при $p=1$);
- Відступ (неадаптивна поведінкова стратегія) ($M1=0,2$; $M2=0,00$ при $p=1$);
- Активне уникнення (неадаптивна поведінкова стратегія) ($M1=0,24$; $M2=0,17$ при $p=0,45$).

У свою чергу, показник збереження самовладання (адаптивна когнітивна стратегія) є вищим у батьків, діти яких не страждали від булінгу ($M2=0,16$; $M1=0,00$ при $p=1$).

Високий показник *розгубленості* у осіб, діти яких страждали від цькування, свідчить про те, що в стресових ситуаціях на когнітивному рівні їм важко оцінити свої можливості й ресурси. Вони намагаються перечекати складну ситуацію, діють неспішно або взагалі пасивно сприймають події довкола. Відповідно в ситуації, коли їхню дитину цькують, вони відчують, що не знають як можуть цьому зарадити, не можуть зрозуміти, чим саме можуть бути корисними своїй дитині.

До того ж, такі особи частіше схильні до *відступу* чи *активного уникнення*. Вони намагаються абстрагуватись від негативних думок про неприємний розвиток подій. Їм важко ділитись своїми негараздами з іншими, відповідно, ці батьки в ситуації булінгу ізолюються, переживають стрес на самоті та сподіваються, що дитина самостійно успішно впорається зі шкільним булінгом. Або ж вони можуть не надавати великого значення скаргам дитини, а лише вважати, що це примхи дитини чи гіперболізація подій. Ці шкали підтверджують результати отримані за опитувальником "SACS".

Показник *збереження самовладання* переважає в осіб, діти яких не зіштовхувались з явищем булінгу. Такі батьки ретельно аналізують усі стресові ситуації, намагаючись обрати найкращі шляхи виходу зі стресових ситуацій. У цих людей зазвичай високий рівень самоконтролю, глибше усвідомлення власної цінності. Вони об'єктивно оцінюють власні ресурси під час труднощів. Крім

того, вони опираються на власні ресурси в стресових ситуаціях або коли виникають труднощі. Відповідно, їм легше допомогти дитині у вирішенні проблем, завдяки “холодному розуму”. Такі батьки частіше є для дітей порадиниками й добрим прикладом.

Отже, проведений порівняльний аналіз показав, що батьки, діти яких страждали від булінгу в стресових ситуаціях, частіше вступають в соціальний контакт і шукають соціальну підтримку. Їхнє ставлення до дитини є доволі критичним, а почуття дитини видаються батькам несерйозними, тоді як батьки, діти яких не мали такого досвіду, частіше схвалюють інтереси своєї дитини, заохочують та приймають її.

Крім того, стратегії поведінки в двох досліджуваних груп суттєво відрізняються: розгубленість, відступ, активне уникнення більше притаманні особам, чиї діти страждали від булінгу, в той час, як особи, діти яких не мали такого досвіду, у стресових ситуаціях зберігають самовладання.

Отже, дитина, яка несвідомо спостерігає за стилями поведінки одного з батьків може одержати їхній типовий копінг, наприклад, уникнення і тим самим, це може стати однією з умов стати жертвою булінгу. Не маючи прикладу адаптивної стратегії дитина буде вважати, що ці стратегії, які демонструють їй батьки є єдино-правильними.

2.3. Взаємозв'язки між поведінковими стратегіями осіб, діти яких страждали від булінгу й осіб, діти яких не мали такого досвіду

З метою визначення взаємозв'язків між поведінковими стратегіями батьків, діти яких потерпали від цькування і батьків, діти яких не мали такого досвіду, було проведено кореляційний аналіз даних у зазначених підгрупах за критерієм Пірсона при $p \leq 0,05$ (Додаток Д).

Спершу розглянемо результати кореляції для батьків, діти яких страждали від булінгу. За результатами кореляційного аналізу виявлено, що показники

шкали “пошуку соціальної підтримки” прямо пропорційно пов’язані з показниками шкали “вступання в соціальний контакт” ($r = 0,56$ при $p < 0,05$, див. рисунок 2.3.). У свою чергу, показник “вступання в соціальний контакт” прямо пропорційно пов’язаний з показниками шкали “прийняття-відкидання” ($r = 0,43$ при $p < 0,05$).

Рисунок 2.4. Кореляційний граф для показників “пошук соціальної підтримки”, “вступання в соціальний контакт”, “прийняття-відкидання”, для батьків, діти яких страждали від булінгу

Ці дані підтверджують дані порівняльного аналізу і свідчать про те, що батьки, діти яких мали досвід булінгу часто схильні звертатись по допомогу до авторитетних для них людей. Важливу роль займає те, в якому світлі батьки інтерпретують події, що відбуваються. Якщо мати чи батько “відкидають” інтереси, думки своєї дитини, то й прийняті рішення будуть доволі радикальні щодо самої дитини.

Результати кореляційного аналізу батьків, діти яких не мали досвіду (Додаток Е) булінгу дещо різняться з результатами першої досліджуваної групи. Нами було виявлено, що показники шкали “пошуку соціальної підтримки” прямо пропорційно пов’язані з показниками шкали “вступання в соціальний контакт” ($r = 0,63$ при $p < 0,05$, див. рисунок 2.5.). Показник “вступання в соціальний

контакт” прямо пропорційно пов’язаний з показниками шкали “обережні дії” ($r = 0,65$ при $p < 0,05$). Показник шкали “обережні дії” у свою чергу корелює з показником шкали “пошуку соціальної підтримки”.

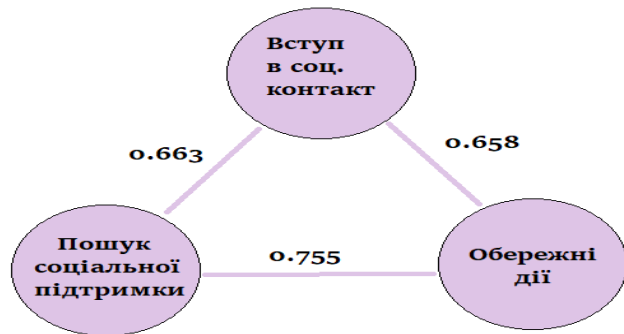

Рисунок 2.5. Кореляційний граф для показників “пошук соціальної підтримки”, “вступання в соціальний контакт”, “обережні дії”, для батьків, діти яких не страждали від булінгу

На нашу думку, на основі цього кореляційного графу утворюється адаптивна схема поведінки. Коли один із батьків шукає соціальної підтримки та вступає в соціальні контакти, діє неспішно і обдуманно, це однозначно не принесе кривди нікому. Цей принцип, справді, можна назвати “не нашкодь”, бо батько чи матір, які використовують такі стратегії допоможуть дитині відчувати безпеку.

Шкала “обережні дії” в батьків, діти яких страждали від булінгу” помірно позитивно пов’язані зі шкалою “ставлення до невдач дитини” ($r = 0,58$ при $p < 0,05$), а та, у свою чергу помірно позитивно пов’язана зі шкалою “маніпулятивні дії” ($r = 0,52$ при $p < 0,05$) (рисунок 2.6.).

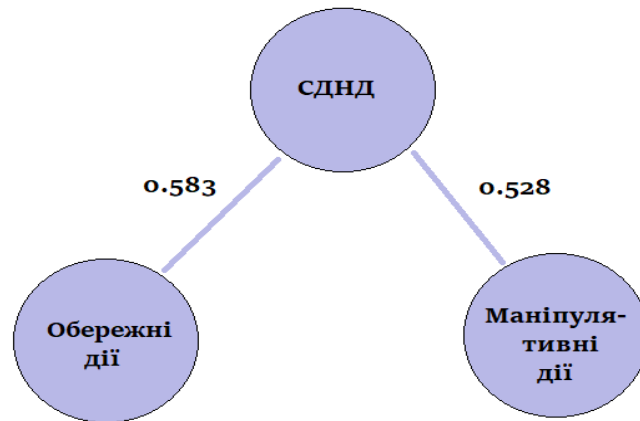

Рисунок 2.6. Кореляційний граф для показників “обережні дії”, “ставлення до невдач дитини”, “маніпулятивні дії”, для батьків, діти яких страждали від булінгу

Згідно з цими кореляціями батьки діятимуть обережно або ж маніпулятивно керуючись своїм ставленням до цього невдач. Відповідно, якщо батьки об’єктивно оцінюють дитину, приймають її, підкреслюють сильні сторони дитини, то вони в ситуації булінгу діятимуть обережно. Якщо їхнє ставлення має негативне забарвлення, то вони намагатимуться маніпулювати для того, щоб побороти негативну ситуацію.

Показники кореляційного аналізу для батьків, діти яких не мали досвіду булінгу, за шкалою “постановка власної цінності помірно позитивно корелюють з трьома іншими шкалами “альтруїзмом” ($r = 0,67$ при $p < 0,05$), “пасивною кооперацією” ($r = 0,52$ при $p < 0,05$) й “ставленням до невдач дитини” ($r = 0,46$ при $p < 0,05$), остання шкала помірно позитивно пов’язана зі шкалою “альтруїзму” ($r = 0,69$ при $p < 0,05$). У свою чергу, “альтруїзм” сильно позитивно корелює з “пасивною кооперацією” ($r = 1$ при $p < 0,05$).

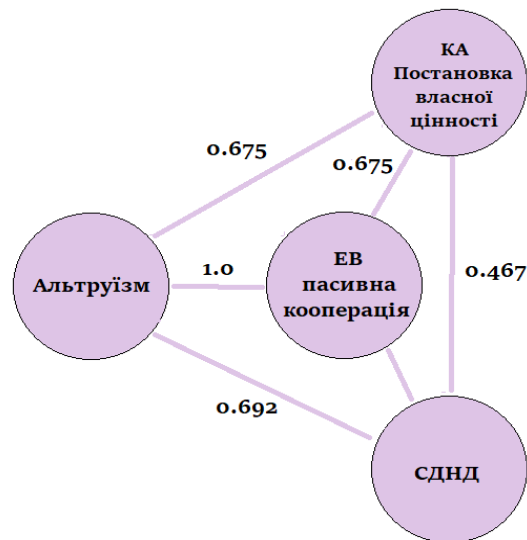

Рисунок 2.7. Кореляційний граф для показників “постановка власної цінності (когнітивна адаптивна стратегія)”, “альтруїзм”, “пасивна кооперація (емоційна відносно адаптивна стратегія)”, “ставлення до невдач дитини” для батьків, діти яких не страждали від булінгу

Ці показники підкреслюють вираженість у реакціях батьків, діти яких не мали досвіду булінгу. Поза тим, в цих кореляційних зв'язках ми спостерігаємо чимало відносно адаптивних стратегій стратегії поведінки. Знову ж таки, тут фігурує шкала “ставлення до невдач дитини”. Такі батьки звертаються до різноманітних способів благодійності, тим самим розкривають різноманіття стилів поведінки для дітей. Відносна адаптивність стилів поведінки не забирає того факту, що батьки намагаються підкреслити свою позитивну роль у житті дитини.

Показник шкали “імпульсивні дії” прямо пропорційно пов'язаний з показниками шкали “асоціальні дії” ($r = 0,46$ при $p < 0,05$), який сильно пов'язаний з показниками шкал “маніпулятивні дії” ($r = 0,87$ при $p < 0,05$) й “агресивні дії” ($r = 0,71$ при $p < 0,05$). У свою чергу, показник “агресивні дії” прямо пропорційно пов'язаний з показниками шкали “маніпулятивні дії” ($r = 0,57$ при $p < 0,05$) й показником шкали “уникнення” ($r = 0,43$ при $p < 0,05$). Остання шкала прямо пропорційно пов'язана зі шкалою “маніпулятивні дії” ($r = 0,87$ при $p < 0,05$).

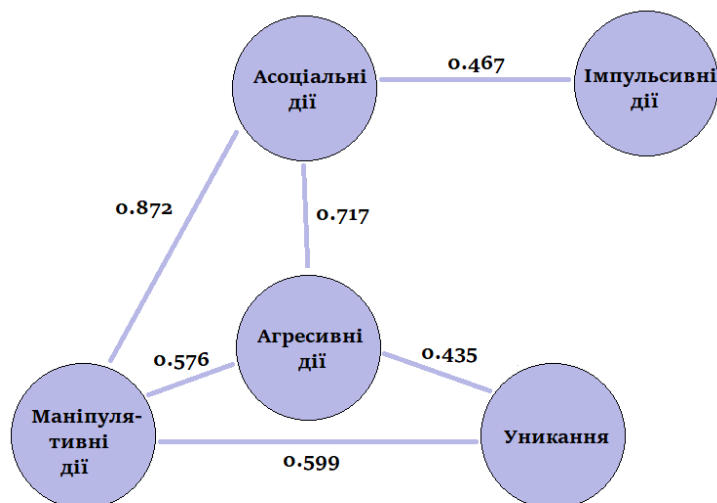

Рисунок 2.8. Кореляційний граф для показників “імпульсивні дії”, “асоціальні дії”, “агресивні дії”, “маніпулятивні дії”, “агресивні дії” для батьків, діти яких страждали від булінгу

Таким чином, батьки, діти яких мали досвід булінгу мають у своєму арсеналі чимало неадаптивних поведінкових стратегій, які є активно пов'язані між собою. Відповідно дитині важко буде в майбутньому знайти для себе адаптивну стратегію. Матір чи батько, які уникають стресових ситуацій або намагаються маніпулювати не здатні допомогти дитині впоратись з булінгом. Недоречними у цьому випадку є й агресивні дії чи асоціальні, бо знову ж таки дитина не матиме добрих прикладів реакції на стрес.

Отже, за даними кореляційного аналізу ми чітко простожуємо наступні зв'язки:

1. Пошуком соціальної підтримки, вступанням в соціальний контакт, прийняттям-відкиданням у батьків, діти яких страждали від булінгу. Ця помірна кореляція дає підстави вважати, що запропонована нами гіпотеза №2 є вірною. Ці батьки намагаються заручитися підтримкою та порадами близьких.
2. У батьків, діти яких страждали від булінгу є арсенал негативних адаптивних стратегій, що можуть нашкодити, як їм самим, так і погіршити

стосунок з дитиною. Цю думку підтверджує рисунок 2.8. Адже на ньому видно ті стратегії, які можуть забрати відчуття в дитини, що світ безпечний. Практично неможливо бути сильним й впевненим, пізнавати світ, якщо дитині постійно здаватиметься, що на неї всюди чекає небезпека, а довкола лише ті, хто хоче маніпулювати.

3. Дещо інші кореляції у батьків, діти яких не мала довіду булінгу. Вони у свою чергу формують і дають відчуття довіри своїй дитині. Їхні кроки обережні та виважені.

2.4. Факторна структура поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу та осіб, діти яких не мали такого досвіду

З метою розкриття факторної структури особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу, було факторизовано масив даних за допомогою факторного аналізу (Додаток Є). Кількість факторів визначено на підставі аналізу точкової діаграми і власних значень.

За результатами факторного аналізу для осіб, діти яких страждали від булінгу, створено факторну модель, яка включає 9 факторів та пояснює 78,669% дисперсії даних (рисунок 2.4.). Перший фактор асоціальних стратегій сформований шкалами: асоціальні дії (0,84), агресивні дії (0,84), маніпулятивні дії і пояснює 14,1% дисперсії. Другий фактор, емпатія, є сформований з двох шкал: обережні дії (0,9), ставлення до невдач дитини (0,72), які пояснюють 12,27% дисперсії. Третій фактор — вимогливість. До його складу увійшли шкали прийняття й відкидання (-0,71) та контроль (0,88), які описують 11,6% дисперсії. Четвертий фактор — уникнення, який включає проблемний аналіз (-0,77) та відволікання (-0,76), описує 9,6% дисперсії. П'ятий фактор — емоційність, до якого увійшли шкала придушення емоцій (-0,77) та оптимізм (0,69), описує 9% дисперсії. Шостий фактор — відступ, включає в себе постановку власної

цінності (-0,87) та альтруїзм (-0,76), відповідно пояснює 7,53% дисперсії. Сьомий фактор, пошук соціального контакту, охоплює такі шкали: розгубленість (-0,72) та звернення (-0,78), та відображає 6,18% дисперсії. Восьмий фактор — неконтрольовані дії, що має в своєму складі шкали імпульсивні дії (0,71) та додача сенсу (-0,69), зображує 4,45% дисперсії. Дев'ятий фактор — активна кооперація, який включає шкали пасивної кооперації (-0,75) та співпраці (0,6), та розкриває 3,9% дисперсії.

Фактори	Шкали у факторах	р	% дисперсії даних
Асоціальні стратегії	Асоціальні дії	0,84	14,1%
	Агресивні дії	0,84	
	Маніпулятивні дії	0,77	
Емпатія	Обережні дії	0,9	12,27%
	Ставлення до невдач дитини	0,72	
Вимогливість	Прийняття-відкидання	-0,71	11,6%
	Контроль	0,88	
Уникнення	Проблемний аналіз (когнітивна адаптивна стратегія)	-0,77	9,6%
	Відволікання (поведінкова відносно-адаптивна стратегія)	-0,76	
Емоційність	Придушення емоцій (емоційна неадаптивна стратегія)	-0,79	9%
	Оптимізм (емоційна адаптивна стратегія)	0,63	
Відступ	Постановка власної цінності (когнітивна адаптивна стратегія)	-0,87	7,53%
	Альтруїзм (поведінкова адаптивна стратегія)	-0,76	
Пошук соціального контакту	Розгубленість (когнітивна неадаптивна поведінкова стратегія)	-0,72	6,18%
	Звернення (поведінкова адаптивна стратегія)	-0,78	
Неконтрольовані дії	Імпульсивні дії	0,71	4,45%
	Додача сенсу (когнітивна відносно-адаптивна стратегія)	-0,69	
Активна кооперація	Пасивна кооперація (емоційна відносно-адаптивна стратегія)	-0,75	3,9%
	Співпраця (поведінкова адаптивна стратегія)	0,6	

Рисунок 2.9. Факторна модель за даними батьків, діти яких страждали від булінгу

За результатами факторного аналізу для осіб, діти яких не мали досвіду булінгу (Додаток Ж), створено факторну модель, яка включає 9 факторів та пояснює 79,294% дисперсії (рисунок 2.5.). До першого фактору “Виваженість в діях” увійшли наступні шкали: вступання в соціальний контакт (0,74), пошук соціальної підтримки (-0,79), обережні дії (0,94) та уникнення (0,83); він описує 16,5% дисперсії. Другий фактор — емпатія, який охоплює чотири шкали, а саме: ставлення до невдач дитини (-0,78), постановка власної цінності (-0,74), пасивна кооперація (-0,95) та альтруїзм (-0,95), що пояснює 13,27% дисперсії. Третій фактор, симбіоз (злиття), складається зі шкал прийняття-відкидання (-0,78), кооперації (0,83), симбіозу (0,88), контролю (0,79), відображає 10,29% дисперсії. Четвертий фактор — напад, що має у своєму складі маніпулятивні дії (0,89) та протест (-0,81), пояснює 9% дисперсії. П’ятий фактор — пасивність, включає шкалу конструктивна активність (-0,8) і розкриває 8,04% дисперсії. Шостий фактор “Поведінкова активація” охоплює шкали оптимізм (-0,74) та емоційна розрядка (0,75) описує 6,6% дисперсії. Сьомий фактор — приховання. Він сформований зі шкал дисимуляція (-0,72) та додача сенсу (-0,71), розкриває 6,13% дисперсії. Восьмий фактор “пошук підтримки”, що відображений шкалою звернення (поведінкова адаптивна стратегія) (0,84), пояснює 4,96% дисперсії. Дев’ятий фактор — компроміс, до якого увійшли шкали агресивні дії (-0,63) та співпраця (-0,86), описує 3,9% дисперсії.

За результатами факторного аналізу ми спостерігаємо своєрідну полярність в стратегіях поведінки в стресових ситуаціях й ставленні до дитини у двох досліджуваних груп.

Фактори	Шкали у факторах	Р	% дисперсії даних
Виваженість в діях	Вступання в соц. Контакт	0.74	16.50%
	Пошук соц. підтримки	-0.79	
	Обережні дії	0.94	
	Уникнення	0.83	
Емпатія	Ставлення до невдач дит.	-0.78	13.27%
	Постановка власної цінності (когнітивна адаптивна стратегія)	-0.74	
	Пасивна кооперація (емоційна відносно-адаптивна стратегія)	-0.95	
	Альтруїзм (поведінкова адаптивна стратегія)	-0.95	
Симбіоз (злиття)	Прийняття-відкидання	-0.78	10.29%
	Кооперація	0.83	
	Симбіоз	0.88	
	Контроль	0.79	
Напад	Маніпулятивні дії	0.89	9%
	Протест	-0.81	
Пасивність	Конструктивна активність	-0.8	8,04%
Поведінкова активація	Оптимізм (емоційна адаптивна стратегія)	-0.74	6.60%
	Емоційна розрядка	0.75	
Приховання	Дисимуляція	-0,72	6.13%
	Додача сенсу	-0.71	
Пошук підтримки	Звернення (поведінкова адаптивна стратегія)	0.84	4.96%
Компроміс	Агресивні дії	-0.63	3,9%
	Співпраця (поведінкова адаптивна стратегія)	-0.86	

Рисунок 2.10. Факторна модель за даними батьків, діти яких не страждали від булінгу

За результатами факторного аналізу ми спостерігаємо своєрідну полярність в стратегіях поведінки в стресових ситуаціях й ставленні до дитини у двох досліджуваних груп. Якщо батьки, чиї діти страждали від цькування проявляють асоціальність, намагаються маніпулювати, стають агресивними, то батьки, діти яких не мали такого досвіду проявляють виваженість в діях. Вони діють обережно, іноді уникають розгоряння конфлікту й намагаються вступити в соціальний контакт.

Емпатію проявляють кожен з батьків, але у своїй особливій мірі. Вразило те, що батьки, чиї діти страждали від булінгу теж намагаються діяти обережно. Ставлення батьків до успіхів та невдач дитини впливає на можливість прояву емпатії.

Неабияк вразив третій фактор для осіб, діти яких не страждали від булінгу. Тут йде мова про те, що у цих батьків присутній контроль, злиття з дитиною, тобто емоційно-змістове єднання матері та дитини. У майбутньому таке єднання може мати негативні наслідки для самої дитини, проблемою з відокремленням власного “я” від “ми”. Контроль також присутній у першій досліджуваній групі. Вони більш вимогливо ставляться до своїх дітей.

Ті батьки, чиї діти не переживали булінгу адекватно оцінюють перебіг конфлікту, їм притаманне позитивне мислення.

2.5. Практична модель поведінки батьків, діти яких мали досвід булінгу

На основі опрацьованих емпіричних даних можемо запропонувати практичну модель, яка описує особливості поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу.

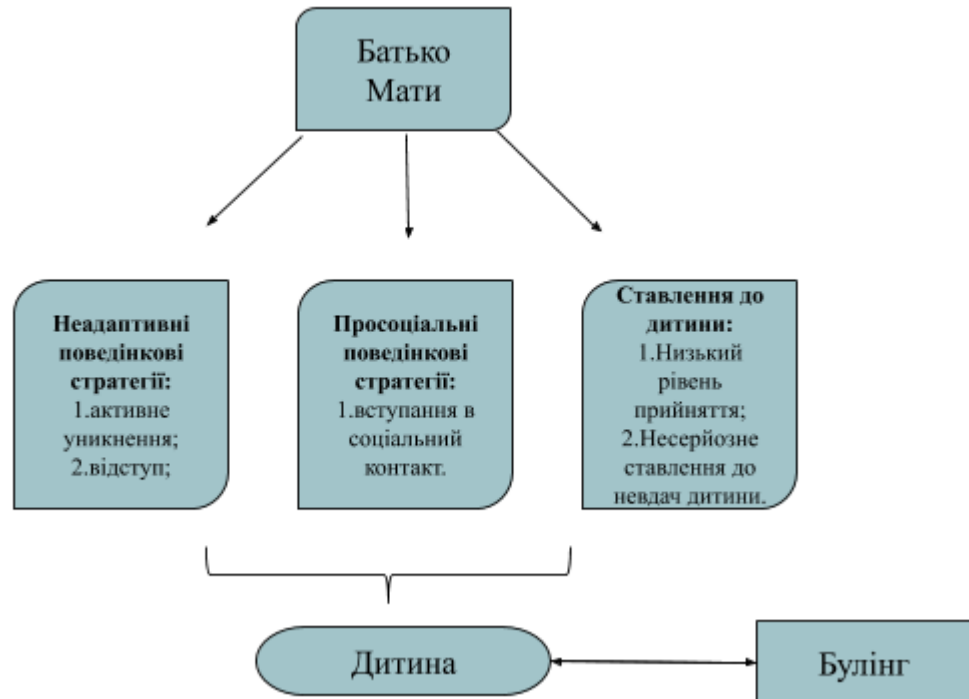

Рисунок 2.11. Практична модель особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу

На основі проведеного дослідження вважаємо за необхідне подати **ряд рекомендацій**, втілення яких, на нашу думку, позитивно позначиться на діях батьків у ситуації, коли дитина страждає від булінгу:

- Кожна дитина потребує відчуття безпеки та власної цінності, тому на цьому етапі важливо зміцнити самоцінність дитини. Важливо пояснити їй, що батьки приймають і **цінують** її будь-яку: яка робить помилки, яка є успішна, яка не може втримати сліз і тд.
- Перед втручанням в конфлікт важливо запитати у дитини, чим Ви, як матір чи батько, можете допомогти і чи взагалі дитина потребує Вашої допомоги;
- Не вживати фрази “мама знає, як краще”. Слід обговорювати перебіг ситуації цькування з дитиною, знаходити спільні точки дотику;

- Мати в своєму арсеналі адаптивні стратегії поведінки, як-от: співпраця чи звернення, які допоможуть швидше побороти стресову ситуацію. Допомога найближчих буде завжди корисною;
- Знайти спільну улюблену справу для Вас та дитини, під час якої ви зможете взаємодіяти;
- Підлітку неабияк важливо відчувати Ваше схвалення та підтримку, тому важливо ділитися своїми підлітковими мріями, щоб зміцнити довіру;
- Якщо Ваші погляди суттєво різняться, пояснюйте свою думку в асертивний спосіб, наводячи вагомні аргументи не лише важливі для Вас, а в першу чергу, значимі для дитини;
- Не бійтеся проявляти емоції, бо це також наша невід’ємна частина особистості;
- Соціальний простір — середовище взаємодії та емоційної підтримки важливі не лише малюкам, а й підліткам.

Висновки до II розділу

Одержані емпіричні дані дослідження, метою якого було виявлення відмінностей у стратегіях поведінки батьків, діти яких потерпали від булінгу та стратегій і моделей поведінки осіб, чії діти не мали такого досвіду. За даними порівняльного аналізу, які включали показники опитувальників “Батьківського ставлення” та “SACS” з’ясовано, що ці дві групи відрізняються частотою вступання в соціальний контакт, інтенсивністю пошуку соціальної підтримки, ставленням до невдач дитини, емоційним ставленням до дитини й уникненням. Більш неадаптивні стратегії, як уникнення притаманні батькам, діти яких страждали від булінгу.

Аналізуючи результати кореляційного аналізу можемо зазначити наступне: у батьків, діти яких страждали від булінгу є кореляції між пошуком соціальної підтримки, вступанням в соціальний контакт, прийняттям-

відкиданням. Ця помірна кореляція дає підстави вважати, що запропонована нами гіпотеза №2 є вірною. У них присутній арсенал негативних адаптивних стратегій, що можуть нашкодити, як їм самим, так і погіршити стосунок з дитиною. Практично неможливо бути сильним й впевненим, пізнавати світ, якщо дитині постійно здаватиметься, що на неї всюди чекає небезпека. Дещо інші кореляції у батьків, діти яких не мали досвіду булінгу. Маємо підстави вважати, що вони, у свою чергу формують, і дають відчуття довіри своїй дитині. Їхні кроки обережні та виважені.

Результатами факторного аналізу демонструють своєрідну полярність в стратегіях поведінки в стресових ситуаціях й ставленні до дитини у двох досліджуваних груп. Якщо батьки, діти яких страждали від цькування проявляють асоціальність, намагаються маніпулювати, стають агресивними, то батьки, діти яких не мали такого досвіду проявляють виваженість в діях. Вони діють обмежено, іноді уникають розгорання конфлікту й намагаються вступити в соціальний контакт.

Проаналізувавши емпіричні дані ми пропонуємо практичну модель особливостей поведінкових стратегій батьків, діти яких страждали від булінгу.

Висновки:

На сьогодні таке явище, як цькування, вважається однією з найважливіших проблем суспільного здоров'я й провідною причиною дитячого травматизму, смертності, асоціальної поведінки дітей, порушення їхнього особистісного та фізичного розвитку.

Цим стурбовані не лише соціальні педагоги чи вчителі, а в першу чергу батьки, які не знають як діяти та чим допомогти своїй дитині в ситуації булінгу.

Звісно, роль батьків посідає вагоме місце в дослідженні цієї проблематики. Саме те, як поведуться батьки під час стресових ситуацій є прикладом для дитини. Часто ми діємо несвідомо і обираємо неадаптивну стратегію поведінки, яка може нашкодити не лише нам, а й дитині.

У своїй роботі ми акцентуємо увагу на вчення американських дослідників, які зазначають, що поведінкові стратегії є невіддільною частиною копінг-стратегій. Ключовими в роботі є три напрями стратегій: адаптивні, неадаптивні та відносно адаптивні.

Щодо досліджень з даної проблематики, то чимало з них зазначають, що жорстоке поводження з дитиною, недбалість, фізичне пошкодження є тими факторами, внаслідок яких дитина в майбутньому може бути жертвою цькування. Материнська теплота і ставлення до невдач є тими, важливими факторами, які дають дитині відчуття безпеки.

Нами було проведено дослідження 50 батьків. До першої групи увійшли в рівній кількості батьки, діти яких страждали від булінгу, до другої батьки, діти яких не мали такого досвіду.

За даними трьох аналізів - порівняльного, кореляційного, факторного, ми зуміли підтвердити нашу першу гіпотезу, що батьки, діти яких страждали від булінгу у стресових ситуаціях використовують стратегію активного уникнення.

Щодо другої гіпотези, то її можемо підтвердити частково, бо батьки двох груп шукають соціальної підтримки у стресових ситуаціях. Також, в батьків, діти які страждали від булінгу цей показник яскраво виражений.

Третю гіпотезу, завдяки факторному аналізу, ми також можемо підтвердити і зазначити, що батьки діти, яких не страждали від булінгу в стресових ситуаціях проявляють виваженість в діях, у той час, як батьки, діти яких мали досвід булінгу використовують асоціальні стратегії поведінки

На основі проаналізованих даних, ми можемо дати наступні **практичні рекомендації** батькам:

1. Мати в своєму арсеналі адаптивні стратегії поведінки, як-от: співпраця чи звернення, які допоможуть швидше побороти стресову ситуацію. Допомога найближчих буде завжди корисною;

2. Кожна дитина потребує відчуття безпеки та власної цінності, тому на цьому етапі важливо зміцнити самоцінність дитини. Важливо пояснити їй, що батьки приймають і цінують її будь-яку: яка робить помилки, яка є успішна, яка не може втримати сліз і тд.

3. Перед втручанням в конфлікт важливо запитати у дитини, чим Ви, як матір чи батько, можете допомогти і чи взагалі дитина потребує Вашої допомоги;

4. Знайти спільну улюблену справу для Вас та дитини, під час якої ви зможете взаємодіяти;

5. Якщо погляди дитини та одного з батьків погляди суттєво різняться, важливо пояснювати свою думку в асертивний спосіб, наводячи вагомні аргументи не лише важливі батьків, а в першу чергу, значимі для дитини.

Кілька особистих рекомендацій: батьки, які використовують неадаптивні стратегії повинні намагатись щоразу використовувати нові стратегії поведінки під час стресу, які були непритаманними для них. Їм доречно знайти людину, з якою можна обговорити всі найдрібніші нюанси стресової ситуації та найголовніше дбати про свій комфорт.

Додатки:

Додаток А

Тест-опитувальник батьківського ставлення

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, про що думає моя дитина.
3. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
4. Потрібно якомога довше тримати дитину в стороні від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
5. Я відчуваю до дитини почуття симпатії.
6. Я поважаю свою дитину.
7. Хороші батьки захищають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина є часто мені неприємною.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли недобре ставлення до дитини приносить їй користь.
11. Щодо своєї дитини я відчуваю незадоволення.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що інші діти насміхаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто робить такі вчинки, які заслуговують засудження.
15. Моя дитина відстає в психічному розвитку і для свого віку виглядає недостатньо розвиненою.
16. Моя дитина спеціально поводиться погано, щоб дошкулити мені.
17. Моя дитина, як губка, вбирає в себе все найгірше.
18. При всьому старанні мою дитину важко навчити хорошим манерам.
19. Дитину з дитинства слід тримати в жорстких рамках, тільки тоді з неї виросте хороша людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я завжди беру участь в іграх і справах дитини.
22. До моєї дитини постійно «липне» все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.

24. Коли в компанії говорять про дітей, мені стає соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як інші діти.
25. Я шкодую свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, то вони здаються мені більш вихованими й розумнішими, ніж моя дитина.
27. Я з задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Я часто шкодую про те, що моя дитина дорослішає, і з ніжністю згадую той час, коли він/вона був-ла ще зовсім маленьким-ою.
29. Я часто ловлю себе на тому, що з неприязню і вороже ставлюся до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла того, що особисто мені не вдалося в житті.
31. Батьки повинні не тільки вимагати від дитини, але і самі пристосовуватися до неї, ставитися до неї з повагою, як до особистості.
32. Я намагаюся виконувати всі прохання та побажання моєї дитини.
33. При прийнятті рішень в сім'ї слід враховувати думку дитини.
34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.
35. Я часто визнаю, що у своїх вимогах і претензіях дитина по-своєму права. 36. Діти рано дізнаються про те, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на дитину.
38. Я відчуваю дружні почуття щодо дитини.
39. Основна причина капризів моєї дитини - це егоїзм, лінь і впертість.
40. Якщо проводити відпустку з дитиною, то неможливо нормально відпочити.
41. Найголовніше - щоб у дитини було спокійне, безтурботне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.
43. Я поділяю захоплення моєї дитини.
44. Моя дитина кого завгодно може вивести з себе.
45. Засмучення моєї дитини мені завжди близькі та зрозумілі.
46. Моя дитина часто мене дратує.
47. Виховання дитини - це суцільне нервування.

48. Сувора дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти потім дякують своїм батькам.
51. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж переваг.
53. Мені близькі інтереси моєї дитини, я їх розділяю.
54. Моя дитина не в змозі зробити що-небудь самостійно, і якщо він/вона це робить, то обов'язково виходить не так, як потрібно.
55. Моя дитина виросте не пристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою він/вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я моєї дитини.
58. Я захоплююся своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я невисокої думки про здібності моєї дитини й не приховую цього від нього/неї.
61. Дитина повинна дружити з тими дітьми, які подобаються її/його батькам.

Додаток Б

Особистісний опитувальник «SACS»

Вам пропонуються 54 твердження, щодо поведінки в напружених (стресових) ситуаціях. Оцініть, будь ласка, як Ви зазвичай дієте в цих випадках. Для цього поставте цифру від 1 до 5, яка найбільш відповідає Вашим діям. Якщо твердження повністю описує Ваші дії або переживання, то поруч з номером питання поставте - 5 (відповідь - так, зовсім вірно). Якщо твердження зовсім не підходить до Вас, тоді поставте - 1 (відповідь - ні, це зовсім не так).

1 - немає, це зовсім не так

2 - скоріше ні, ніж так

3 - важко відповісти

4 - скоріше так, ніж ні

5 - так, цілком правильно

Перед Вами опитувальник призначений для визначення Вашого ставлення до дитини. Вам необхідно висловити свою згоду або незгоду з наведеними нижче твердженнями, використовуйте відповіді «так» або «ні».

1. У будь-яких складних ситуаціях Ви не здаєтесь.

2. Об'єднуєтесь з іншими людьми, щоб разом вирішити ситуацію.

3. Радитеся з друзями або близькими про те, що б вони зробили, опинившись в Вашому становищі.

4. Ви завжди дуже ретельно зважає можливі варіанти рішень (краще бути обережним, ніж наражатися на ризик).

5. Ви покладаєтесь на свою інтуїцію.

6. Як правило, Ви відкладаєте розв'язання проблеми, яка виникла в надії, що вона вирішиться сама.

7. Намагаєтесь тримати все під контролем, хоча і не показуєте цього іншим.

8. Ви вважаєте, що іноді необхідно діяти настільки швидко і рішуче, щоб застати інших зненацька.

9. Вирішуючи неприємні проблеми, дратуєтесь можете "наламати чимало дров".

10. Коли хто-небудь з близьких поводитья з Вами несправедливо, Ви намагаєтеся поводитися так, щоб вони не відчули, що Ви засмучені або ображені.
11. Намагаєтеся допомогти іншим при вирішенні спільних проблем.
12. Не соромитися при необхідності звертатися до інших людей за допомогою або підтримкою.
13. Без необхідності не "викладається" повністю, вважаючи за краще економити свої сили.
14. Ви часто дивуєтеся, що найбільш правильним є те рішення, яке першим спало на думку.
15. Іноді віддаєте перевагу зайнятися чим завгодно, лише б забути про неприємну справу, яку потрібно робити.
16. Для досягнення своїх цілей Вам часто доводиться "підігравати" іншим або підлаштовуватися під інших людей ("кривити душею").
17. У певних ситуаціях Ви ставите особисті інтереси понад усе, навіть якщо це піде на шкоду іншим.
18. Як правило, перешкоди для розв'язання Ваших проблем або досягнення бажаного, сильно виводять Вас із себе, можна сказати, що вони просто "бісять" Вас.
19. Ви вважаєте, що в складних ситуаціях краще діяти самому, ніж чекати, коли їх будуть вирішувати інші.
20. Перебуваючи у важкій ситуації, Ви роздумуєте про те, як би вчинили б в цьому випадку інші люди.
21. У важкі хвилини для Вас дуже важлива емоційна підтримка близьких людей.
22. Вважаєте, що у всіх випадках краще "сім і більше разів відміряти, перш ніж відрізати".
23. Ви часто програєте через те, що не покладаєтеся на свої передчуття.
24. Ви не витрачаєте свою енергію на вирішення того, що можливо саме по собі розсіється (вирішиться).

25. Ви дозволяєте іншим людям думати, що вони можуть вплинути на Вас, але насправді Ви - "міцний горішок", і нікому не дозволяєте маніпулювати собою.
26. Вважаєте, що корисно демонструвати свою владу і перевагу для зміцнення власного авторитету.
27. Вас можна назвати запальною людиною.
28. Вам буває досить важко відповісти відмовою на будь-чії вимоги або прохання.
29. Ви вважаєте, що в критичних ситуаціях краще діяти спільно з іншими.
30. Ви вважаєте, що на душі може стати легше, якщо поділитися з іншими своїми переживаннями.
31. Нічого не приймаєте на віру, через те, що вважаєте, що в будь-якій ситуації можуть бути "підводні камені".
32. Ваша інтуїція Вас ніколи не підводить.
33. У конфліктній ситуації переконуєте себе та інших, що проблема "не вартує і виїденого яйця" (не має ніякого значення).
34. Іноді Вам доводиться трохи маніпулювати людьми (розв'язувати свої проблеми, не дивлячись на інтереси інших).
35. Буває дуже вигідно поставити іншу людину в незручне та залежне становище.
36. Ви вважаєте, що краще рішуче і швидко дати відсіч тим, хто не згоден з Вашою думкою, ніж "тягнути kota за хвоста".
37. Ви легко і спокійно можете захистити себе від несправедливих дій з боку інших, в разі необхідності сказати «ні» в ситуації емоційного тиску.
38. Ви вважаєте, що спілкування з іншими людьми збагатить Ваш життєвий досвід.
39. Ви вважаєте, що підтримка інших людей дуже допомагає Вам у важких ситуаціях.
40. У важких ситуаціях Ви довго готуетесь і вважаєте за краще спочатку заспокоїтися, а потім вже діяти.

41. У складних ситуаціях краще слідувати першому імпульсу, ніж довго зважувати можливі варіанти.
42. По можливості уникаєте рішучих дій, що вимагають великого напруження і відповідальності за наслідки.
43. Для досягнення своїх заповітних цілей — не гріх і трохи злукавити.
44. Шукаєте «слабкості» інших людей і використовуєте їх зі своєю вигодою.
45. Грубість і дурості інших людей часто доводять Вас до люті (допікають).
46. Ви відчуваєте незручність, коли Вас хвалять або говорять компліменти.
47. Вважаєте, що спільні зусилля з іншими принесуть більше користі в будь-яких ситуаціях (при вирішенні будь-яких завдань).
48. Ви впевнені, що у важких ситуаціях Ви завжди знайдете розуміння і співчуття з боку близьких людей.
49. Ви вважаєте, що у всіх випадках потрібно діяти за принципом "тихіше їдеш, далі будеш".
50. Дії під впливом першого пориву завжди гірші, ніж тверезий розрахунок.
51. У конфліктних ситуаціях віддаєте перевагу знайти будь-які важливі і невідкладні справи, дозволяючи іншим зайнятися розв'язанням проблеми або сподіваючись, що час все розставить на свої місця.
52. Ви вважаєте, що завдяки хитрості можна досягти часом більше, ніж діючи безпосередньо.
53. Мета виправдовує засоби.
54. У важливих і конфліктних ситуаціях Ви буваєте агресивними.

Методика діагностики копінг-механізмів Е. Хейма.**Інструкція:**

Вам буде запропонований ряд тверджень, що стосуються особливостей Вашої поведінки. Постарайтеся згадати, яким чином Ви частіше всього дозволяєте важкі і стресові ситуації і ситуації високого емоційного напруження. Обведіть кружком, будь ласка, той номер, котрий Вам підходить. У кожному розділі тверджень необхідно обрати тільки один варіант, за допомогою якого Ви дозволяєте свої труднощі.

Відповідайте, будь ласка, відповідно до того, як Ви справляєтеся з важкими ситуаціями впродовж останнього часу. Не роздумуйте довго - важлива Ваша перша реакція. Будьте уважні!

А

1. «Кажу собі: в даний момент є щось важливіше, ніж труднощі»
2. «Кажу собі: це доля, потрібно з цим змиритися»
3. «Це несуттєві труднощі, не все так погано, загалом все добре»
4. «Я не втрачаю самоконтролю у важкі хвилини і намагаюся нікому не показувати свого стану»
5. «Я намагаюся проаналізувати, все зважити і пояснити»
6. «Я говорю собі: в порівнянні з проблемами інших людей, мої - це дрібниця»
7. «Якщо щось трапилося, то так завгодно Богу»
8. «Я не знаю, що робити, і мені часом здається, що мені не виплутатися з цих труднощів»
9. «Я надаю своїм труднощам особливий сенс, долаючи їх, я вдосконалююсь сам»
10. «У даний час я повністю не можу впоратися з цими труднощами, але з часом зможу впоратися і з ними, і з більш складними».

Б

1. «Я завжди глибоко обурений несправедливістю долі до мене і протестую»
2. «Я впадаю в розпач, ридаю/плачу»
3. «Я придушую емоції в собі»
4. «Я завжди впевнений, що є вихід з важкої ситуації»
5. «Я довіряю подолання своїх труднощів іншим людям, які готові допомогти мені»
6. «Я впадаю в стан безнадійності»
7. «Я вважаю себе винним і отримую відповідно до заслуг»
8. «Я скаженію, стаю агресивним/ -ою»

В

1. «Я занурююся в улюблену справу, намагаючись забути про труднощі»
2. «Я намагаюся допомогти людям і в турботах про них забуваю про свої жалі»
3. «Намагаюся не думати, всіляко уникаю зосередження на своїх неприємностях»
4. «Намагаюся відволіктися і розслабитися (з допомогою алкоголю, заспокійливих засобів, смачної їжі і т. д.) »
5. «Щоб пережити труднощі, я беруся за здійснення давньої мрії (подорожую, йду на курси іноземної мови і т.д.)»
6. «Я ізолююся, намагаюся залишитися наодинці з собою»
7. «Я використовую співробітництво з важливими для мене людьми для подолання труднощів»
8. «Я зазвичай шукаю людей, які здатні допомогти мені порадою»

Порівняльний аналіз двох досліджуваних груп

T-tests; Grouping: Групи (Onovlenyuy.sta)
Group 1: 1
Group 2: 2

Variable	Mean 1	Mean 2	t-value	df	p	Valid N 1	Valid N 2	Std.Dev. 1	Std.Dev. 2	F-ratio Variances	p Variances
Стать	1.24000	1.24000	0.00000	48	1.000000	25	25	0.435890	0.435890	1.00000	1.000000
Асертивні дії	18.52000	19.44000	-1.30021	48	0.199738	25	25	2.347339	2.647011	1.27163	0.560690
Вступання в соц. конт.	25.04000	20.40000	4.64403	48	0.000027	25	25	2.263478	4.453463	3.87118	0.001532
Пошук соц. підтримки	26.76000	21.56000	8.27869	48	0.000000	25	25	1.479865	2.770078	3.50381	0.003190
Обережні дії	21.84000	21.28000	0.68044	48	0.499498	25	25	3.543539	2.092048	2.86900	0.012426
Імпульсивні дії	17.20000	17.96000	-0.80638	48	0.423999	25	25	1.979057	4.276681	4.66979	0.000352
Уникнення	17.56000	16.20000	2.04966	48	0.045883	25	25	2.517936	2.160247	1.35857	0.458451
Маніпулятивні дії	16.24000	16.04000	0.18549	48	0.853624	25	25	4.666190	2.700000	2.98674	0.009569
Асоціальні дії	13.28000	13.68000	-0.45365	48	0.652127	25	25	3.668787	2.444722	2.25209	0.052107
Агресивні дії	18.04000	15.88000	1.72058	48	0.091768	25	25	5.342284	3.295451	2.62799	0.021483
Прийняття - Відкидання	12.56000	16.12000	-4.28160	48	0.000088	25	25	2.814842	3.059412	1.18132	0.686428
Кооперація	5.44000	5.56000	-0.40637	48	0.686276	25	25	1.157584	0.916515	1.59524	0.259705
Симбіоз	4.04000	4.44000	-0.73621	48	0.465186	25	25	1.946792	1.894730	1.05571	0.895449
Контроль	3.00000	3.48000	-1.13012	48	0.264043	25	25	1.224745	1.734935	2.00667	0.094544
СДНД	2.04000	1.04000	6.13909	48	0.000000	25	25	0.789515	0.200000	15.58333	0.000000
КА постановка власної цінності	0.24000	0.16000	0.69631	48	0.489593	25	25	0.435890	0.374166	1.35714	0.459989
КН розгубленість	0.24000	0.00000	2.75299	48	0.008312	25	25	0.435890	0.000000	0.00000	1.000000
КН дисиміляція	0.16000	0.20000	-0.36116	48	0.719566	25	25	0.374166	0.408248	1.19048	0.672742
КА проблемний аналіз	0.24000	0.24000	0.00000	48	1.000000	25	25	0.435890	0.435890	1.00000	1.000000
КА збереження самовладання	0.00000	0.16000	-2.13809	48	0.037628	25	25	0.000000	0.374166	0.00000	1.000000
КВ відносність	0.00000	0.12000	-1.80907	48	0.076706	25	25	0.000000	0.331662	0.00000	1.000000
КВ додача сенсу	0.08000	0.04000	0.58554	48	0.560928	25	25	0.276887	0.200000	1.91667	0.117898
ЕА оптимізм	0.56000	0.48000	0.55649	48	0.580463	25	25	0.506623	0.509902	1.01299	0.975047
ЕА протест	0.12000	0.12000	0.00000	48	1.000000	25	25	0.331662	0.331662	1.00000	1.000000
ЕН придушення емоцій	0.16000	0.16000	0.00000	48	1.000000	25	25	0.374166	0.374166	1.00000	1.000000
ЕВ пасивна кооперація	0.12000	0.08000	0.46291	48	0.645521	25	25	0.331662	0.276887	1.43478	0.382770
ЕВ емоційна розрядка	0.04000	0.20000	-1.75977	48	0.084820	25	25	0.200000	0.408248	4.16667	0.000872
ПА співпраця	0.16000	0.20000	-0.36116	48	0.719566	25	25	0.374166	0.408248	1.19048	0.672742
ПА звернення	0.12000	0.20000	-0.76047	48	0.450694	25	25	0.331662	0.408248	1.51515	0.315520
ПН активне уникнення	0.24000	0.16000	0.69631	48	0.489593	25	25	0.435890	0.374166	1.35714	0.459989

Лінійна кореляція Пірсона для показників батьків, діти яких страждали від булінгу

Table with 18 columns: Variable, Means, Std Dev, Асертивні дії, Вступання в соц. конт., Пошук соц. підтримки, Обережні дії, Імпульсивні дії, Уникнення, Маніпулятивні дії, Асоціальні дії, Агресивні дії, Прийняття - Відкидання, Коопер., Симвіоз, Контроль, СДНД, КА постановка власної цінності, КН розгубленість, КН дисципліна, КА проблемний аналіз, КВ додача сенсу, ЕА оптимізм, ЕА протест, ЕН прудушення емоцій, ЕВ пасивна кооперація, ЕВ емоційна розрядка, ПА співрація, ПА звернення, ПН активне уникнення, ПВ відволікання, ПВ конструктивна активність, ПА альтруїзм, ПН відступ.

Table with 18 columns: Variable, EH прудушення емоцій, EB пасивна кооперація, EB емоційна розрядка, ПА співрація, ПА звернення, ПН активне уникнення, ПВ відволікання, ПВ конструктивна активність, ПА альтруїзм, ПН відступ.

Лінійна кореляція Пірсона для показників батьків, діти яких не страждали від булінгу

Correlations (Dnovenlyu sta)
Marked correlations are significant at p < .05000
N=25 (Casewise deletion of missing data)

Variable	Means	Std. Dev.	Стать	Асертивні дії	Вступання в соц. конт.	Пошук соц. підтримки	Обережні дії	Імпульсивні дії	Уникнення	Маніпулятивні дії	Асоціальні дії	Агресивні дії	Приняття - Відхилення	Кооперація	Симбіоз	Контроль	СДНД	КА	остання власної цінності
Стать	1.24000	0.43560	1.00000	0.949113	0.260556	0.160117	0.243501	0.161824	-0.362846	0.062310	-0.276832	-0.211168	-0.164971	-0.354438	-0.385441	-0.323871	-0.114758	0.010219	0.010219
Асертивні дії	19.44000	2.647311	0.949113	1.00000	-0.347891	-0.353225	-0.212180	-0.329640	0.100556	-0.433896	-0.054801	-0.256716	0.010219	0.209225	-0.065133	-0.184000	-0.113335	-0.294236	0.010219
Вступання в соц. конт.	20.40000	4.453483	0.260556	-0.347891	1.00000	0.663348	0.830320	0.381532	-0.441781	-0.042966	-0.362802	0.270279	-0.079948	-0.179665	-0.214306	0.114336	-0.293192	-0.340068	0.010219
Пошук соц. підтримки	21.96000	2.770578	0.160117	-0.353225	0.663348	1.00000	0.755518	0.448847	-0.611347	-0.038546	-0.316835	0.245018	-0.037799	-0.184318	-0.040964	0.180165	-0.182534	-0.130250	0.010219
Обережні дії	21.20000	2.902548	0.243501	-0.212180	0.830320	0.755518	1.00000	0.709176	-0.873333	0.027441	-0.641843	0.488372	-0.367007	-0.019982	0.230843	-0.227050	-0.227050	-0.468842	0.010219
Імпульсивні дії	17.96000	4.276681	0.161824	-0.329640	0.381532	0.448847	0.709176	1.00000	0.639521	0.489108	-0.447433	0.245029	-0.318079	0.133516	0.089677	0.232938	-0.065479	0.082302	0.010219
Уникнення	16.20000	2.160247	-0.362846	0.100556	-0.441781	-0.611347	-0.873333	0.639521	1.00000	0.714799	-0.388632	0.320409	0.067344	-0.052925	-0.249029	-0.173591	-0.173591	-0.144338	0.010219
Маніпулятивні дії	16.04000	2.700000	0.062310	-0.433896	-0.042966	-0.038546	0.027441	0.489108	0.489108	1.00000	0.380785	-0.125875	0.115410	-0.026827	0.037140	0.200313	0.151235	0.158377	0.010219
Асоціальні дії	13.68000	2.464722	-0.276832	-0.054801	-0.362802	-0.316835	-0.641843	0.447433	0.714799	0.380785	1.00000	-0.830757	0.233793	0.184888	0.067844	0.027899	-0.187705	-0.123898	0.010219
Агресивні дії	16.80000	3.295451	-0.211168	-0.356716	0.270279	0.245016	0.488372	0.245029	0.388632	-0.125875	-0.830757	1.00000	-0.415917	0.036972	0.178336	0.178111	-0.182069	-0.151307	0.010219
Приняття - Відхилення	15.12000	0.498242	0.164971	0.101256	-0.079948	-0.037758	-0.350079	0.320409	0.115410	0.233793	-0.415917	0.036972	1.00000	-0.723372	-0.648213	-0.529491	0.059624	-0.126868	0.010219
Кооперація	5.96000	0.185155	-0.350436	0.289225	-0.179665	-0.184318	-0.199892	0.133516	0.067344	-0.026827	0.184888	0.036972	-0.723372	1.00000	0.643966	0.502211	0.100517	0.213044	0.010219
Симбіоз	4.44000	1.894730	-0.385441	-0.065133	-0.214306	-0.045964	0.028182	0.089677	-0.052925	0.037140	0.067844	0.175638	-0.648213	0.643966	1.00000	0.782320	0.115238	0.307970	0.010219
Контроль	3.48000	1.754805	-0.323871	-0.184000	0.114336	0.180165	-0.236943	0.232936	-0.249029	0.200313	0.027899	0.178111	-0.032641	0.052211	0.782320	1.00000	0.062442	0.133507	0.010219
СДНД	1.04000	0.200000	-0.114758	-0.113335	-0.296362	-0.182534	-0.227050	-0.094479	0.173591	0.151235	0.197705	-0.182069	0.099924	0.100017	0.171526	0.062442	1.00000	0.467727	0.010219
КА остання власної цінності	0.16000	0.374186	0.010219	0.010219	0.010219	-0.340688	-0.130250	0.048842	0.082302	0.144336	0.158377	-0.123898	0.151307	-0.126868	0.213044	0.307970	0.133507	0.467727	1.00000
КА дисципліна	0.20000	0.498248	-0.048842	0.048842	0.146518	-0.022917	-0.259442	-0.168871	-0.082302	0.158377	0.158377	-0.123898	0.151307	-0.126868	0.213044	0.307970	0.133507	0.467727	0.010219
КА проблемний аналіз	0.24000	0.435630	-0.084491	-0.420345	0.183128	0.328657	0.118897	0.228078	0.185848	-0.203925	0.075073	-0.037128	-0.017236	-0.248141	-0.183640	0.088612	-0.114758	-0.245256	0.010219
КА збереження самоповаги	0.16000	0.374186	0.010219	0.170375	0.280557	0.191355	0.312990	0.082302	-0.168871	-0.294963	-0.189449	-0.017572	-0.092028	0.082342	0.133516	0.281880	-0.089087	-0.190478	0.010219
КА відповідність	0.12000	0.351862	-0.207514	0.127195	-0.033851	-0.188897	-0.170545	-0.202104	0.372184	-0.372620	0.100721	0.051846	-0.137873	0.180037	0.045807	-0.176885	-0.157378	-0.181185	0.010219
КА додана сенсу	0.04000	0.200000	-0.114758	0.316896	-0.296362	-0.182534	-0.227050	-0.094479	0.173591	0.151235	0.197705	-0.182069	0.099924	0.100017	0.171526	0.062442	-0.141687	-0.098687	0.010219
EA оптимальні	0.40000	0.509962	0.022496	-0.132127	-0.033025	0.155756	0.142178	0.200243	-0.128611	0.288121	0.128362	-0.113071	-0.225427	0.114231	0.031952	0.248802	-0.161178	-0.200821	0.010219
EA протест	0.12000	0.331862	-0.207514	0.222117	-0.062061	0.058985	-0.170545	-0.319606	0.258883	-0.610487	0.152709	-0.024398	0.067344	0.043083	-0.220132	-0.321589	-0.075378	-0.161185	0.010219
EA предципліна	0.16000	0.374186	0.026894	0.220445	0.060012	-0.096848	0.153301	0.184336	0.198887	0.248885	-0.032787	-0.182738	0.019927	0.082342	0.133516	0.089321	-0.098087	-0.107143	0.010219
EA пасивна кооперація	0.08000	0.276887	-0.168710	-0.106878	-0.229772	-0.068843	0.031649	0.038002	0.097524	0.107010	-0.083713	0.102287	0.017382	-0.018703	0.247795	0.176943	0.023219	0.078884	0.010219
EA емоційна розрядка	0.20000	0.498248	-0.048842	0.030646	0.045835	-0.287387	-0.312229	-0.233875	0.283473	-0.083162	-0.100195	0.142465	-0.089687	-0.066440	-0.200014	-0.120682	-0.200014	-0.200014	0.010219
EA співпраця	0.20000	0.498248	-0.048842	0.223633	0.183346	-0.103168	-0.019514	-0.138416	-0.147327	-0.083162	-0.141843	-0.415006	0.148784	-0.200448	-0.228236	-0.323531	-0.102682	-0.162128	0.010219
EA звернення	0.20000	0.498248	-0.048842	-0.200499	0.137350	0.081058	-0.068300	-0.068821	0.236228	0.105842	0.150293	-0.012388	-0.053378	0.133631	0.064840	-0.200014	-0.102682	-0.162128	0.010219
EA активне уникнення	0.16000	0.374186	0.010219	0.136306	0.031007	0.191355	0.296531	0.062282	0.082798	-0.089687	0.078347	0.018220	0.200021	-0.272168	-0.347305	0.281618	-0.098087	-0.190478	0.010219
EA відповідність	0.20000	0.498248	-0.048842	-0.277814	0.068752	0.007389	0.029771	0.171826	0.000000	0.181444	0.020449	0.328258	-0.053378	0.022272	0.204892	0.329435	-0.102682	-0.162128	0.010219
EA конструктивна активність	0.04000	0.200000	0.383342	-0.034630	-0.187172	0.033090	0.277087	0.198004	-0.308687	-0.003086	-0.313601	0.323678	-0.346651	0.100017	0.081574	0.057639	-0.041687	-0.098687	0.010219
EA впливові	0.08000	0.276887	-0.168710	-0.106878	-0.229772	-0.068843	0.031649	0.038002	0.097524	0.107010	-0.083713	0.102287	0.017382	-0.018703	0.247795	0.176943	0.023219	0.078884	0.010219

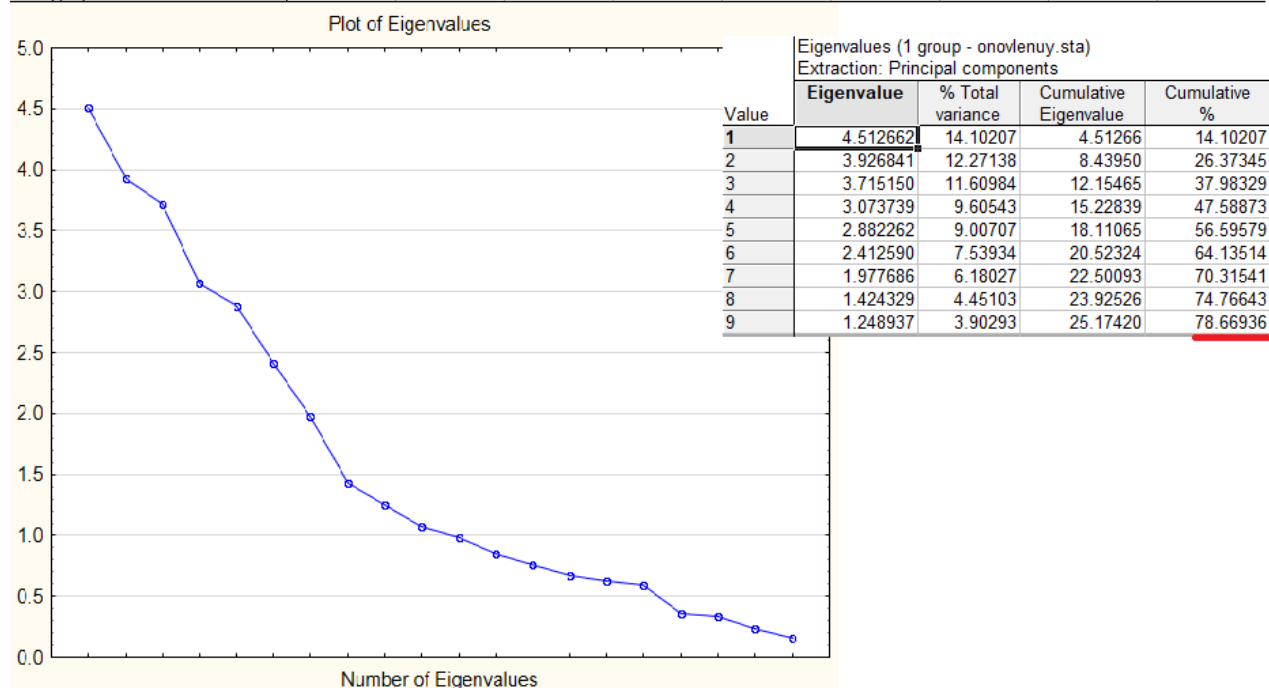
Correlations (Dnovenlyu sta)
Marked correlations are significant at p < .05000
N=25 (Casewise deletion of missing data)

Variable	ЮН дисципліна	КА проблемний аналіз	КА збереження самоповаги	КА відповідність	КА додана сенсу	EA оптимізм	EA протест	EA предципліна	EA пасивна кооперація	EA емоційна розрядка	EA співпраця	EA звернення	EA активне уникнення	EA відшкодування	EA конструктивна активність	EA альтернатива
Стать	-0.048842	-0.098491	0.183128	-0.207514	-0.114758	0.032496	-0.207514	0.269894	-0.168710	-0.048842	0.033010	-0.280978	0.010219	-0.280978	0.363242	-0.168710
Асертивні дії	0.148518	-0.420345	0.170375	0.127195	0.350895	-0.132127	0.022117	0.200445	-0.168871	0.035646	0.223633	-0.200499	0.136306	-0.277814	0.034630	-0.106878
Вступання в соц. конт.	-0.028917	0.183128	0.280557	-0.033851	-0.289342	-0.033851	0.062061	0.060012	-0.229772	0.044635	0.183346	0.137691	0.098087	0.068752	-0.018710	-0.229772
Пошук соц. підтримки	-0.200542	0.332637	0.191355	-0.188897	-0.182534	0.157596	0.099985	-0.096848	-0.068843	-0.287387	-0.103165	0.081058	0.181355	0.007389	0.033090	-0.068843
Обережні дії	-0.168571	0.191697	0.312990	-0.170545	-0.227050	0.142178	-0.170545	0.153301	0.031649	-0.312229	-0.019514	0.068300	0.206821	0.020271	0.276887	0.031649
Імпульсивні дії	0.062303	0.228078	0.082302	-0.202104	-0.094789	0.200243	-0.319606	0.184336	0.038002	-0.233875	-0.138418	-0.066821	0.082302	0.171426	0.036002	0.036002
Уникнення	0.189892	-0.185848	-0.198871	0.372184	0.173591	-0.128611	0.258883	-0.198887	-0.097524	0.263473	-0.141737	0.236228	0.092798	0.000000	0.089087	-0.097324
Маніпулятивні дії	0.332637	0.292925	-0.240640	-0.377820	0.151235	0.288121	-0.610487	0.240695	0.107010	-0.083162	-0.083162	0.105842	-0.089687	0.181444	-0.003606	0.107010
Асоціальні дії	0.233798	0.075073	-0.189449	0.100721	0.187705	0.128362	0.152109	-0.032787	-0.083713	-0.100195	-0.141843	0.150293	-0.078347	0.020449	-0.313601	-0.083713
Агресивні дії	-0.074329	-0.037128	-0.017572	0.051846	-0.182069	-0.113071	-0.024398	-0.152738	0.162287	0.142465	-0.415006	-0.123898	0.161220	0.328258	0.323670	0.182287
Приняття - Відхилення	0.013344	0.071238	-0.096289	-0.137973	0.099924	-0.225427	0.067344	0.019927	0.037382	0.213044	0.148784	-0.053378	0.200021	-0.053378	0.248881	0.037382
Кооперація	0.133631	-0.248141	0.082342	0.180037	0.327327	0.114231	0.043663	0.082342	-0.019703	-0.089687	-0.200448	0.133631	0.272168	0.022272	0.100017	-0.019703
Симбіоз	-0.064640	-0.183640	0.133516	0.045807	0.171526	0.031952	-0.220132	0.131681	0.247795	-0.064640	-0.228236	0.064640	-0.347305	0.281618	0.061574	0.247795
Контроль	-0.082398	0.089612	0.281880	-0.176885	0.062442	0.248803	-0.321589	0.069321	0.176943	-0.200014	-0.023531	-0.200014	-0.251618	0.329435	-0.057639	0.176943
СДНД	-0.102682	-0.114758	-0.098087	-0.075378	-0.041687	-0.198116	-0.075378	-0.089687	0.03							

Додаток Є

Факторний аналіз

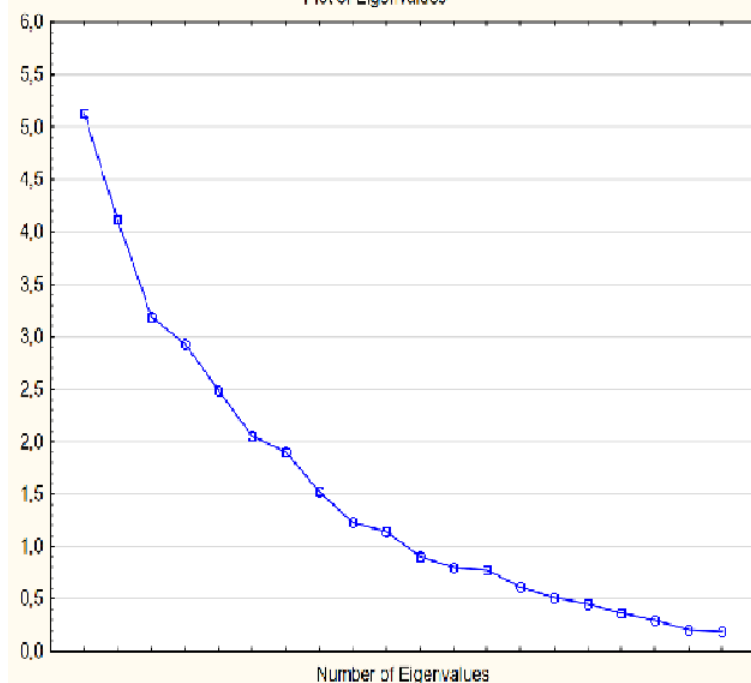
Factor Loadings (Varimax normalized) (1 group - onovlenuy.sta)									
Extraction: Principal components									
(Marked loadings are >.700000)									
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5	Factor 6	Factor 7	Factor 8	Factor 9
Factor Loadings (Varimax normalized) (1 group - onovlenuy.sta)									
Стать	-0.1819211	-0.053913	0.164307	-0.123123	-0.793527	-0.165255	-0.008341	0.037150	-0.128182
Асертивні дії	0.252088	-0.141987	-0.146072	-0.602627	0.228526	-0.235762	0.035521	0.272046	0.189116
Вступання в соц. конт.	-0.651990	0.421296	-0.328835	0.017947	-0.205481	-0.180043	-0.015919	0.018257	-0.147978
Пошук соц. підтримки	-0.561008	0.260057	0.026471	-0.132739	-0.621462	-0.099144	0.164785	-0.173455	0.130293
Обережні дії	0.057840	0.908068	-0.096063	0.043591	0.065212	-0.078192	0.105853	0.052874	-0.123539
Імпульсивні дії	-0.258132	-0.339346	0.155515	0.039580	-0.169793	-0.121085	0.137729	0.718152	-0.199764
Уникнення	0.370981	0.420491	0.118653	0.323837	-0.496784	0.259952	0.182145	-0.296896	-0.001836
Маніпулятивні дії	0.776578	0.507778	0.026534	-0.089429	0.211458	0.069636	-0.094245	-0.153384	0.041541
Асоціальні дії	0.847957	0.162701	-0.100690	-0.197813	0.294076	0.022063	-0.133129	-0.045195	0.125830
Агресивні дії	0.842707	-0.019604	-0.159879	-0.100475	-0.219543	0.028050	0.112341	0.059869	0.164469
Прийняття - Відкидання	-0.149298	0.350376	-0.712522	-0.044169	0.288671	0.080788	-0.111188	-0.220473	-0.031987
Кооперація	0.037093	-0.036403	-0.690513	-0.074165	-0.109138	-0.461744	-0.001377	0.064525	-0.231220
Симбіоз	0.080697	0.122819	-0.223760	0.080528	0.303800	-0.626490	-0.104712	0.335727	-0.194398
Контроль	-0.068356	0.093836	0.888016	0.040734	0.029687	-0.040553	-0.002056	-0.125311	-0.068222
СДНД	0.065253	0.724089	-0.033388	-0.268007	0.089643	-0.171469	-0.168555	-0.322942	0.214114
КА пост вл цінн	-0.050623	-0.037687	0.001654	0.045955	0.067510	-0.876313	0.003632	-0.055721	-0.201464
КН розгубленість	-0.244055	0.158662	0.079389	0.150479	0.168740	0.261871	-0.720683	0.167655	0.181821
КН дисимуляція	0.141059	0.027258	-0.504378	0.447877	0.127868	0.255330	0.437659	0.163240	-0.145816
КА проблемний аналіз	0.188176	0.038089	0.165488	-0.771110	-0.212487	0.306117	0.184288	0.170249	0.030726
КВ додача сенсу	-0.000052	-0.044024	0.354012	0.189601	0.138102	0.114682	0.212093	-0.696337	0.066416
ЕА оптимізм	0.152198	-0.111994	0.180231	-0.174228	0.633476	-0.401108	0.376908	-0.202218	0.242432
ЕА протест	-0.030649	0.516330	0.224630	0.073497	-0.216334	0.175691	-0.491753	0.005315	0.108502
ЕН придушення емоцій	0.164989	-0.255624	-0.172029	-0.012024	-0.793163	0.226674	0.204963	0.126129	0.072511
ЕВ пасивна кооперація	-0.066530	-0.041811	-0.163629	0.179314	0.072986	0.087075	-0.229988	0.034887	-0.756822
ев емоційна розрядка	-0.533046	-0.024981	-0.235866	0.044597	0.116922	0.156234	-0.141328	0.209609	0.325356
па співпраця	-0.158177	0.062218	0.040506	-0.089859	-0.201167	-0.172982	0.276090	0.124531	-0.590470
па звернення	0.226239	-0.095487	-0.218876	0.034135	0.092812	-0.135053	-0.789582	-0.070005	-0.187574
Пн активне уникнення	0.273025	-0.389291	-0.148097	0.639730	-0.051586	0.207383	0.343733	-0.068260	0.020775
пв відволікання	0.165324	0.016789	-0.201365	-0.758971	-0.047790	0.181792	0.163296	-0.116486	-0.024368
пв онструктивна активність	0.110362	-0.002502	0.495731	-0.092789	0.342093	0.129554	0.059303	0.551859	0.112502
па альтруїзм	-0.076839	0.138010	0.037476	0.055054	-0.111211	-0.769839	0.120248	0.066053	0.262081
пн відступ	-0.487384	0.330653	0.100767	0.013765	0.046283	0.333408	-0.233028	-0.308836	0.437121

Додаток Ж

Variable	Factor Loadings (Varimax normalized) (Onovleny)								
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5	Factor 6	Factor 7	Factor 8	Factor 9
Асертивні дії	0,254679	0,067170	-0,003738	-0,438567	-0,161712	0,088523	-0,500121	-0,440195	-0,297959
Вступання в соц. конт.	-0,744946	0,297746	-0,069030	0,029499	0,184736	0,135716	0,199467	0,236405	-0,079902
Пошук соц. підтримки	-0,789268	0,053175	-0,038815	-0,046848	0,146812	-0,262920	0,184191	0,152492	0,034569
Обережні дії	-0,948569	0,018500	0,098211	0,044815	-0,158666	-0,110895	0,044599	-0,086491	0,055047
Імпульсивні дії	-0,636147	-0,011899	0,159338	0,443589	-0,013496	-0,161650	-0,089707	-0,070686	0,175222
Уникнення	0,834562	0,058584	-0,073414	-0,148156	0,309926	0,117794	-0,074999	0,206062	0,095027
Маніпулятивні дії	0,006387	-0,123497	-0,003767	0,896363	0,154467	-0,132677	-0,178657	0,076491	0,065424
Асоціальні дії	0,632936	0,005174	0,084605	0,173828	0,497231	-0,274553	-0,142427	0,145022	-0,018937
Агресивні дії	-0,473857	-0,002175	0,158727	-0,056872	-0,319500	0,298409	0,138815	0,012310	0,634536
Прийняття - Відкидання	0,243650	-0,073478	-0,788141	0,095284	0,339634	0,064306	0,020695	-0,071825	-0,119581
Кооперація	0,108832	-0,009149	0,823136	-0,136435	-0,067855	-0,015537	-0,366526	0,020790	0,049459
Симбіоз	0,047030	-0,216149	0,886597	0,074339	0,008017	0,049897	0,005465	-0,049461	0,095369
Контроль	-0,172949	-0,096690	0,795478	0,252018	0,143888	-0,146212	0,141693	-0,135927	0,000298
СДНД	0,226800	-0,782075	0,056386	0,061380	0,119777	-0,059257	0,075141	0,021664	-0,037169
КА постановка власної цінності	0,034378	-0,746990	0,151247	0,101501	-0,440503	0,136330	-0,020927	-0,135876	0,036862
КН дисиміляція	0,104127	0,180143	-0,063097	0,324366	0,092055	0,116605	-0,722808	0,065916	0,099383
КА проблемний аналіз	-0,146040	0,151154	-0,193774	0,161732	0,145269	-0,611401	0,315252	0,219097	0,237228
КА збереження самовладання	-0,371366	0,117920	0,240522	-0,288191	0,348664	0,046050	0,018947	-0,453241	-0,330775
КВ відносність	0,276189	0,184327	0,174672	-0,438444	-0,009296	0,210005	0,180550	0,226504	0,215287
КВ додача сенсу	0,203316	0,045701	0,165083	0,049299	0,014745	-0,123457	-0,716945	0,188714	-0,036658
ЕА оптимізм	0,038326	0,320856	0,151788	0,319865	-0,290364	-0,749939	-0,043093	0,122952	0,021199
ЕА протест	0,063536	0,028438	-0,129523	-0,813249	0,229008	-0,112718	-0,019002	0,043679	0,122064
ЕН придушення емоцій	-0,195311	0,063030	0,131158	0,215651	0,260571	0,402886	-0,154903	-0,441600	-0,333130
ЕВ пасивна кооперація	-0,035126	-0,959335	0,046282	0,036344	0,010702	0,043387	0,060262	0,001447	0,060770
ЕВ емоційна розрядка	0,228475	0,141129	-0,180435	0,086060	-0,087228	0,750360	0,105808	0,097009	0,117336
ПА співраця	-0,040397	0,170833	-0,097599	0,085767	0,000082	0,166611	0,119774	-0,160544	-0,868833
ПА звернення	-0,039820	0,115652	0,004494	-0,068372	0,126364	-0,020074	-0,358627	0,843693	0,042969
ПН активне уникнення	-0,173786	0,079704	-0,477263	-0,200807	0,018864	-0,474434	-0,188736	-0,380124	0,268245
ПВ відволікання	0,048647	0,284402	0,274481	0,321126	0,235319	0,075469	0,341954	-0,250454	0,498457
ПВ конструктивна активність	-0,142481	-0,012392	0,105552	0,043264	-0,802648	-0,051581	0,009187	-0,015969	0,027949
ПА альтруїзм	-0,035126	-0,959335	0,046282	0,036344	0,010702	0,043387	0,060262	0,001447	0,060770
Expl.Var	4,466957	3,549892	3,397500	2,750534	2,005416	2,394773	2,081002	1,911541	2,023627
Prp.Totl	0,144095	0,114513	0,109597	0,088727	0,064691	0,077251	0,067129	0,061663	0,065278

Plot of Eigenvalues

Eigenvalues (Onovleny)

Extraction: Principal components

Value	Eigenvalue	% Total variance	Cumulative Eigenvalue	Cumulative %
1	5,135674	16,56669	5,13567	16,56669
2	4,115576	13,27605	9,25125	29,84274
3	3,190108	10,29067	12,44136	40,13341
4	2,935340	9,46884	15,37670	49,60225
5	2,493782	8,04446	17,87048	57,64671
6	2,051593	6,61804	19,92207	64,26475
7	1,902651	6,13758	21,82472	70,40234
8	1,525980	4,92252	23,35070	75,32485
9	1,230538	3,96948	24,58124	79,29433

Список використаних джерел:

1. Bowes L., Arseneault L., Maugan B., Taylor A., Caspi A., Moffitt T. School, Neighborhood, and Family Factors Are Associated With Children's Bullying Involvement: A Nationally Representative Longitudinal Study // *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*. 2009 May. 48(5). pp. 545—553. [Режим доступу]. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4231780/>
2. Fanti K.A. and Kimonis E.R. Bullying and Victimization: The Role of Conduct Problems and Psychopathic Traits. *Journal of Research on Adolescence*. 2012. 22. pp. 617—631.].
3. Fekkes M, F. I. M. Pijpers, S. P. Verloove-Vanhorick// Bullying: who does what, when and where? Involvement of children, teachers and parents in bullying behavior. Режим доступу: <https://academic.oup.com/her/article/20/1/81/632611>
4. Georgiou S.N., Stavrinides P. Parenting at home and bullying at school // 2012 Received. 2012 *Social Psychology of Education*. 2013.16 (2), pp. 165—179.
5. Hasanshahi MM, Daraei M. (2006). The effect of coping styles on mental health: The balancing effects of psychological hardiness. *Knowl Res App Psychol*, 26: 77– 98.
6. Hay C., Meldrum R. Bullying victimization and adolescent self-harm: Testing hypotheses from general strain theory. *Journal of Youth and Adolescence*. 2010. 39. pp. 446—459.
7. Hogan M. Sherrow//The Origins of Bullying// Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/234167836_The_Origins_of_Bullying
8. Jami-Leigh Sawyer, Faye Mishna, Debra Pepler and Judith Wiener, The missing voice: Parents' perspectives of bullying Режим доступу: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0190740911001794>
9. Kristen L. Stives¹, David C. May¹, Melinda Pilkinton¹, Cindy L. Bethel¹, and Deborah K. Eakin// Strategies to Combat Bullying: Parental Responses to Bullies, Bystanders, and Victims// Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/323123432_Strategies_to_Combat_Bullying_Parental_Responses_to_Bullies_Bystanders_and_Victims
10. Lazarus RS, Folkman S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer.Terry D. (1991). *Stress, coping, and adaptation to new parenthood*. *J Pers Soc Relat*, 8: 527– 547
11. Miceli M. Castelfranchi C. Further distinction between coping and defensive mechanisms // *Journal of Personality*. 2001. Vol. 69, N 2. P. 287– 296.

12. Park CL and Adler NE. (2003) Coping styles as a predictor of health and well-being across the first year of medical school, *Health Psychology*, 2003; 22 (6): 627-631.
13. Rodkin P.C., Hodges E.V. E.Bullies and victims in the peer ecology: Four questions for psychologists and school professionals. *School Psychology Review*. 2003. 32. pp. 384—400.
14. Shahmohammadi, N. (2011). Students' coping with stress at high school level particularly at 11th and 12th grade. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 30, 395-401
15. Stattin H., Kerr M. Parental monitoring: A reinterpretation. *Child Development*. 2000. 71. pp. 1070—1083.
16. The Effect of Problem-Focused Coping Strategy Training on Psychological Symptoms of Mothers of Children with Down Syndrome
17. UNICEF. Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_31252.html
18. Wolke D. Family factors, bullying victimisation and wellbeing in adolescents // *Longitudinal and Life Course Studies* 2012. Vol. 3. Issue 1. pp. 101—119.
19. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. М.: Изд-во "Институт практической психологии"; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1996. 384 с
20. Варга А.Я., Столін В.В. /Психологічні тести. Ред. А.А.Карелин – М., 2001, Т.2., С.144-152.
21. Воликова С.В., Калинин Е.А. Детско-родительские отношения как фактор школьного буллинга // *Консультативная психология и психотерапия*. 2015. Том 23. № 4. С. 138–161
22. Горбунова В. Виховання без травмування: Харків, КСД, 2017. - 320 с.
23. Гришина Н. В. Психология конфликта. - СПб.: Питер, 2000, 464с.
24. Кочарян А. С. Психотерапия как невербальная практика: [монография] А. С. Кочарян, И. А. Кочарян, М. Е. Жидко, Н. Н. Терещенко и др.; под ред. д. психол. н., проф. А. С. Кочаряна. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – 260 с
25. Крюкова Т.Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг-шкалы. Кострома: Авантитул, 2007.
26. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – СПб.: Питер. – 2016. – 832 с.
27. Набиуллина Р.Р, Тухтаров Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция). Учебное пособие. – Казань, 2003, С. 23-29
28. Ньюфельд Г. Не упускайте своих детей / Гордон Ньюфельд. – 2012. – 384 с.

29. Романчук О. І. Сім'я, що зцілює. Основи терапевтичного батьківства дітей, що зазнають скривдження та емоційного занедбання. Путівник для прийомних батьків / О. І. Романчук. – Львів: Свічадо, 2011. – 268 с.
30. Сигел Д. Воспитание с умом. 12 революционных стратегий всестороннего развития мозга вашего ребенка / Д. Сигель, Т. Брайсон. – 2014. – 256 с.
31. Хломов К.Д., Бочавер А.А. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // Психология. Журнал высшей школы экономики. 2013. Т. 10. № 3. С. 149—159